

Σε ό,τι αφορά τη Γερμανία, ή *κριτική τῆς θρησκείας* έχει κατά τὸ οὐσιώδες τῆς μέρος τερματιστεῖ καὶ ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας εἶναι ἡ προϋπόθεση γιὰ κάθε κριτικὴ.

Ἡ *ἐγκόσμια* ὑπαρξὴ τῆς πλάνης ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ οὐράνιά τῆς *oratio pro aris et focis** ἀναιρεῖται. Ὁ ἄνθρωπος πού δὲν θὰ ἔχει βρεῖ στὴ φαντασμαγορικὴ πραγματικότητα τοῦ οὐρανοῦ, ὅπου ἀναζητοῦσε ἕναν ὑπεράνθρωπο, παρὰ τὴν ἀντανάκλαση τοῦ ἑαυτοῦ του, δὲν θὰ εἶναι πιά διατεθειμένος νὰ βρῖσκει ἀπλῶς τὴν *ὁμοίωσή* του, τὸν μὴ-ἄνθρωπο, ἐκεῖ ὅπου ἀναζητᾶ, καὶ ὑποχρεωτικὰ πρέπει νὰ ἀναζητᾶ, τὴν αὐθεντικὴ του πραγματικότητα.

Ἡ βάση τῆς ἀντιθρησκευτικῆς κριτικῆς εἶναι: *ὁ ἄνθρωπος κάνει τὴ θρησκεία*, ὄχι ἡ θρησκεία τὸν ἄνθρωπο. Βέβαια, ἡ θρησκεία εἶναι ἡ αὐτοσυνείδηση καὶ ἡ αὐτοσυναίσθηση τοῦ ἀνθρώπου, πού ἀκόμη δὲν ἔχει βρεῖ τὸν ἑαυτό του, ἢ πού τὸν ἔχει ξαναχάσει. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν εἶναι μιὰ ἀφηρημένη οὐσία κουρνιασμένη κάπου ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὁ *κόσμος τοῦ ἀνθρώπου*, τὸ Κράτος, ἡ κοινωμία. Τὸ Κράτος αὐτό, ἡ κοινωμία αὐτή, παράγουν τὴ θρησκεία, μιὰ *ἀνεστραμμένη συνείδηση τοῦ κόσμου*, γιὰτὶ αὐτὰ τὰ ἴδια εἶναι ἕνας *κόσμος ἀνεστραμμένος*. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ καθολικὴ θεωρία τοῦ κόσμου τούτου, ἡ ἐγκυκλοπαιδικὴ του συνόψιση, ἡ ἐκλαϊκευμένη λογικὴ του, τὸ σπιριτουαλιστικὸ του *point d' honneur*, ὁ ἐνθουσιασμός του, ἡ ἠθικὴ του κύρωση, τὸ μεγαλόπρεπο συμπλήρωμά του, τὸ καθολικὸ θεμέλιο τῆς παραμυθίας του καὶ τῆς δικαίωσής του. Εἶναι ἡ *φαντασμαγορικὴ πραγμάτωση* τῆς ἀνθρώπινης οὐσίας, γιὰτὶ ἡ ἀνθρώπινη οὐσία δὲν ἔχει πραγματωθεῖ ἀληθινά. Πάλι λοιπὸν ἐνάντια στὴ θρησκεία σημαίνει πάλι ἐνάντια *στὸν κόσμο*, πού πνευματικὸ του ἄρωμα εἶναι ἡ θρησκεία.

Ἡ *θρησκευτικὴ καχεξία* εἶναι, κατὰ ἕνα μέρος, ἡ *ἐκφραση* τῆς πραγματικῆς καχεξίας καί, κατὰ ἕνα ἄλλο, ἡ *διαμαρτυρία* ἐνάντια στὴν πραγματικὴ καχεξία. Ἡ θρησκεία εἶναι ὁ στεναγμὸς τοῦ καταπιεζόμενου πλάσματος, ἡ θαλπωρὴ ἐνὸς ἄκαρδου κόσμου, εἶναι τὸ πνεῦμα ἐνὸς κόσμου ἀπ' ὅπου τὸ πνεῦμα ἔχει λείψει. Ἡ θρησκεία εἶναι τὸ *ὄπισ* τοῦ λαοῦ!

* Λόγος ὑπὲρ βωμῶν καὶ ἐστιῶν.

Ξεπέρασμα τῆς θρησκείας σὰν ἀπατηλῆς εὐτυχίας τοῦ λαοῦ σημαίνει τὴν ἀπαίτηση τῆς *πραγματικῆς* του εὐτυχίας. Ἡ ἀπαίτηση νὰ ἀρνηθεῖ τις αὐταπάτες σχετικὰ μὲ τὴν κατάστασή του σημαίνει ἀπαίτηση νὰ ἀρνηθεῖ μιὰ κατάσταση ποὺ ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ αὐταπάτες. Ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας εἶναι λοιπὸν ἐν σπέρματι ἡ κριτικὴ τῆς κοιλάδας αὐτῆς τῶν *δακρύων*, ποὺ ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ τὸ *φωτοστέφανό* της.

Ἡ κριτικὴ ξεγύμνωσε τις ἀλυσίδες ἀπὸ τὰ φανταστικὰ λουλουδία ποὺ τις σκέπαζαν, ὄχι γιὰ νὰ κουβαλᾷ ὁ ἄνθρωπος τις ἀλυσίδες χωρὶς φαντασία, ἀπελπισμένα, ἀλλὰ γιὰ νὰ πετάξει τις ἀλυσίδες καὶ νὰ περισυλλέξει τὸ ζωντανὸ ἀνθό. Ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας καταστρέφει τις αὐταπάτες τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ μπορέσει (αὐτὸς) νὰ δράσει, νὰ σκεφτεῖ, νὰ διαμορφώσει τὴν πραγματικότητά του σὰν ἄνθρωπος ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τις αὐταπάτες, ποὺ ἔχει φτάσει στὴν ἡλικία τοῦ λόγου, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, δηλαδὴ γύρω ἀπὸ τὸν πραγματικὸ του ἥλιο. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἀπατηλὸς ἥλιος ποὺ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὅσο ὁ ἄνθρωπος δὲν περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του.

Στόχος τῆς ιστορίας εἶναι, λοιπὸν, μετὰ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ *Ἐπέκεινα τῆς ἀλήθειας*, νὰ καθιερώσει τὴν ἀλήθεια τοῦ *Ἐνθάδε*. Κατ' ἀρχὴν, εἶναι στόχος τῆς φιλοσοφίας, ποὺ ὑπηρετεῖ τὴν ιστορία, ἀμέσως μόλις ξεμασκαρευτεῖ ἡ *ἱερὴ μορφή* τῆς αὐτοαλλοτρίωσης τοῦ ἀνθρώπου, νὰ ξεμασκαρέψει τὴν αὐτο-αλλοτρίωση καὶ στίς βέβηλες μορφές της. Ἡ κριτικὴ τοῦ οὐρανοῦ μετατρέπεται ἔτσι σὲ κριτικὴ τῆς γῆς, ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας σὲ κριτικὴ τοῦ δικαίου, ἡ κριτικὴ τῆς θεολογίας σὲ κριτικὴ τῆς πολιτικῆς.

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ — συμβολὴ σ' αὐτὸ τὸ καθῆκον — ἀσχολεῖται κατ' ἀρχὴν ὄχι μὲ τὸ πρωτότυπο, ἀλλὰ μὲ τὸ ἀντίγραφο, τὴ γερμανικὴ φιλοσοφία τοῦ Κράτους καὶ τοῦ δικαίου, ἐπειδὴ καὶ μόνον ἀφορᾷ τὴ *Γερμανία*.

Ἄν θέλαμε νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ γερμανικὸ status-quo, καὶ μάλιστα ἂν αὐτὸ τὸ κάναμε μὲ τὸ μόνον σωστὸ τρόπο, δηλαδὴ νὰ τὸ ἀρνηθοῦμε, τὸ ἀποτέλεσμα θὰ παρέμενε πάντα ἕνας *ἀναχρονισμός*. Ἀκόμη καὶ ἡ ἄρνηση, ἡ ἀπόρριψη τῆς τωρινῆς μας πολιτικῆς κατάστασης, εἶναι κιόλας μιὰ σκονισμένη ὑπόθεση ριγμένη στὸ ιστορικὸ χρονοντούλαπο τῶν σημερινῶν λαῶν. Ἄν ἀρνηθῶ τις πουδραρισμένες περοῦκες, θὰ ἀπομείνουν οἱ μὴ πουδραρισμένες. Ὅταν ἀρνοῦμαι τὴν κατάσταση τῆς Γερμανίας τοῦ 1843, θὰ βρεθῶ, σύμφωνα μὲ τὸ γαλλικὸ ἡμερολόγιο, μόλις στὰ 1789, κι ἀκόμη λιγότερο στὴν καρδιά τοῦ σήμερα.

Ναί, ἡ γερμανικὴ ιστορία καμαρώνει γιὰ μιὰ ἐξέλιξη ποὺ δὲν παραδειγματίστηκε ἀπὸ κανένα λαὸ στὸ ιστορικὸ στερέωμα καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν θὰ παραδειγματιστεῖ κανένας λαός. Πραγματικά, μοιραστήκαμε μὲ τοὺς σύγχρονους λαοὺς τις παλινρθώσεις τους

χωρίς να μοιραστούμε τις επαναστάσεις τους. Γνωρίσαμε παλινορθώσεις πρώτα-πρώτα γιατί άλλοι λαοί τόλμησαν να κάνουν επανάσταση, και δεύτερον, γιατί σε άλλους λαούς έγινε άντεπανάσταση. Τήν πρώτη φορά γιατί οί αφεντάδες μας φοβούνταν, τή δεύτερη γιατί δέν φοβούνταν. Μὲ τούς ποιμένες μας επικεφαλῆς, δέν βρεθήκαμε ποτὲ συντροφιά μὲ τήν ἑλευθερία παρὰ μιὰ φορά μόνο, τήν *ἡμέρα τοῦ ἔνταφιασμοῦ της*.

Ἐπάρχει μιὰ σχολή πού νομιμοποιεῖ τή σημερινή κατάπτωση μὲ τή χθесινὴ κατάπτωση, μιὰ σχολή πού χαρακτηρίζει σὰν ἐξέγερση τήν παραμικρὴ κραυγὴ τοῦ σκλάβου ἐνάντια στοῦ κνοῦτο, ἀπὸ τή στιγμή πού τὸ κνοῦτο εἶναι κνοῦτο μὲ μακρὰ παράδοση, κνοῦτο παλιᾶς ράτσας, κνοῦτο ἱστορικό· μιὰ σχολή στήν ὁποία ἡ ἱστορία δέν δείχνει — ὅπως ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραὴλ στὸν δοῦλο του Μωυσῆ — παρὰ τὸ *a posteriori* της: εἶναι ἡ *ἱστορικὴ σχολὴ τοῦ δικαίου*². Μιὰ σχολή πού θὰ εἶχε ἐφεύρει τή γερμανικὴ ἱστορία ἂν ἡ ἴδια δέν ἦταν ἐφεύρεση τῆς γερμανικῆς ἱστορίας. Εἶναι ὁ Σάυλωκ, ἕνας δοῦλος Σάυλωκ ὅμως πού, γιὰ κάθε λίτρα σάρκας βγαλμένης ἀπὸ τήν καρδιά τοῦ λαοῦ, ὀμνύει στή νομιμότητά της, στήν ἱστορικὴ της νομιμότητα, στή γερμανο-χριστιανικὴ της νομιμότητα.

Ἐπάρχουν, ἀπὸ τήν ἄλλη μεριά, ἐνθουσιῶδεις καλοκάγαθοι, ἀταβιστικά γερμανομανεῖς καὶ ἀνταντακλαστικά φιλελεύθεροι, πού ἀναζητοῦν τήν ἱστορία τῆς ἑλευθερίας μας πέρα ἀπὸ τήν ἱστορία μας, στὰ παρθένα δάση τῶν τευτόνων. Σὲ τί ὅμως ἡ ἱστορία τῆς ἑλευθερίας μας διακρίνεται ἀπὸ τήν ἱστορία τῆς ἑλευθερίας τοῦ ἀγριογούρουνου, ἂν τὴ βρίσκουμε μέσα στὰ δάση; Ἐλλωστε, ὅπως εἶναι γνωστὸ σὲ ὄλους, ἡ κραυγὴ μέσα στοῦ δάσους ξανάρχεται πίσω σὰν ἡχώ. Κοιμηθεῖτε λοιπὸν ἐν εἰρήνῃ παρθένα τευτονικά δάση³.

Πόλεμος ἐνάντια στήν κατάσταση τῆς Γερμανίας. ἘΑ ναί! Βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας, κάτω ἀπὸ κάθε κριτικὴ, ἀλλὰ παραμένει ἀντικείμενο κριτικῆς, ὅπως ὁ ἐγκληματίας πού βρίσκειται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἀνθρώπου ἀλλὰ παραμένει ἀντικείμενο τῶν φροντίδων τοῦ δήμου. Ὅταν παλεύει ἐνάντια σ' αὐτὴ τήν κατάσταση, ἡ κριτικὴ δέν εἶναι πάθος τῆς κεφαλῆς, εἶναι κεφαλὴ τοῦ πάθους. Δέν εἶναι νυστέρι, εἶναι ὄπλο. Τὸ ἀντικείμενό της εἶναι ὁ ἐχθρός της, πού θέλει ὄχι νὰ τὸν ἀρνηθεῖ ἀλλὰ νὰ τὸν ἐξολοθρεύσει. Γιατί τὸ πνεῦμα τῆς κατάστασης αὐτῆς ἔχει ἤδη ἀπορριφθεῖ. Καθ' ἑαυτὴ καὶ δι' ἑαυτὴ δέν εἶναι πιά ἀντικείμενο ἄξιο διαλογισμοῦ, ἀλλὰ μιὰ *πραγματικὴ ὑπαρξή*, τόσο περιφρονούμενη ὅσο καὶ ἄξια περιφρόνησης. ἘΗ κριτικὴ δι' ἑαυτὴ δέν ἔχει ἀνάγκη νὰ ξεκαθαρίζει τὰ πράγματα σὲ σχέση μὲ τὸ ἀντικείμενο τοῦτο, γιατί οἱ σχέσεις της μ' αὐτὸ εἶναι διαμορφωμένες. Δέν παρουσιάζεται πιά σὰν σκοπὸς καθ' ἑαυτὸς ἀλλὰ μόνο σὰν μέσο. Τὸ βασικὸ συναίσθημα πού τὴν ἐμπνέει εἶναι ἡ *ἀγανάκτηση*, ὁ βασικός της στόχος ἡ *καταγγελία*.

Πρόκειται να περιγραφεί μιὰ υποχθόνια ἀμοιβαία πίεση ὄλων τῶν κοινωνικῶν σφαιρῶν· μιὰ γενικὴ καὶ παθητικὴ δυσαρέσκεια, μιὰ στενότητα ποὺ αὐτοαναγνωρίζεται στὸ βαθμὸ ποὺ αὐτοπαραγνωρίζεται, ὅλα αὐτὰ μέσα στὰ πλαίσια ἐνὸς συστήματος διακυβέρνησης ποὺ, ἐπειδὴ ζεῖ ἀπὸ τὴ συντήρηση ὄλων τῶν μετριοτήτων, δὲν εἶναι τὸ ἴδιο παρὰ ἢ *μετριότητα στὴν ἐξουσία*.

Τί θέαμα! Ἡ ἀτέρμονη διαίρεση τῆς κοινωνίας σ' ἓνα πλῆθος φυλῶν ποὺ ἀντιτίθενται ἢ μιὰ στὴν ἄλλη μὲ τις μικροπρεπεῖς τους ἀντιπάθειες, τὴν κακὴ τους συνείδηση καὶ τὴν ὠμὴ τους μετριότητα, καὶ ποὺ οἱ ἡγέτες τους, ἀκριβῶς ἐξ αἰτίας τῆς ἀμφίλογης καὶ δύσπιστης στάσης τῆς καθεμιᾶς ἀπέναντι στὶς ἄλλες, τὶς μεταχειρίζονται ὅλες ἀδιάκριτα, ἂν καὶ μὲ διαφορετικὲς μορφές, σὰν *δοτὲς ὑπάρξεις*. Καὶ τὸ γεγονός ἀκόμη ὅτι *ἐξουσιάζονται, κυβερνιόνται, κατέχονται*, εἶναι ὑποχρεωμένους νὰ τὸ θεωροῦν καὶ νὰ τὸ διατυμπανίζουν σὰν *παραχώρηση τοῦ οὐρανοῦ!* Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, τί ἡγεμόνες κι αὐτοί, ποὺ ἢ μεγαλωσύνη τους εἶναι ἀντίστροφα ἀνάλογη μὲ τὸν ἀριθμὸ τους⁴!

Ἡ κριτικὴ ποὺ ἔχει σὰν ἀντικείμενο μιὰ τέτοια κατάσταση πραγμάτων εἶναι μιὰ κριτικὴ ποὺ *ἔχει μπεῖ στὸν καυγά*, καὶ στὸν καυγὰ δὲν ἐνδιαφέρει ἂν ὁ ἀντίπαλος εἶναι εὐπατρίδης, ἂν εἶναι τὸ ἴδιο εὐγενικῆς καταγωγῆς μὲ σένα, ἂν εἶναι *ἐνδιαφέρων*, σημασία ἔχει νὰ τὸν χτυπήσεις. Σημασία ἔχει νὰ μὴν παραχωρήσουμε στοὺς Γερμανοὺς οὔτε μιὰ στιγμή αὐταπάτης καὶ ἐγκαρτέρησης. Πρέπει νὰ κάνουμε τὴν πραγματικὴ καταπίεση ἀκόμη πιὸ καταθλιπτικὴ, προσθέτοντας τὴ συνείδηση τῆς καταπίεσης, νὰ κάνουμε τὸ αἶσχος ἀκόμη πιὸ ἀτιμωτικό, δημοσιοποιώντας το. Πρέπει νὰ περιγράψουμε κάθε σφαῖρα τῆς γερμανικῆς κοινωνίας σὰν *partie honteuse* τῆς γερμανικῆς κοινωνίας, πρέπει νὰ ἐξαναγκάσουμε τὶς ἀπολιθωμένες αὐτὲς σχέσεις νὰ μποῦν στὸ χορὸ, τραγουδώντας τους τὰ τραγούδια τους. Πρέπει νὰ μάθουμε στὸ λαὸ νὰ *φοβᾶται* τὸν ἑαυτό του γιὰ νὰ τοῦ δώσουμε *courage*. Θὰ ἱκανοποιήσουμε ἔτσι μιὰ ἀνάγκη ἀδήριτη τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ καὶ οἱ ἀνάγκες τῶν λαῶν εἶναι οἱ προσωποποιημένοι ἔσχατοι λόγοι γιὰ τὴν ἱκανοποίησή τους.

Καὶ γιὰ τοὺς *σύγχρονους* ἀκόμη λαοὺς, ἢ πάλι αὐτὴ ἐνάντια στὸ στενὸ περιεχόμενο τοῦ γερμανικοῦ *status quo* δὲν εἶναι χωρὶς ἐνδιαφέρον, γιὰτὶ αὐτὸ τὸ *status quo* εἶναι ἢ *φανερὴ ὀλοκλήρωση τοῦ ancien régime* καὶ τὸ *ancien régime* εἶναι τὸ *κρυφὸ κουσούρι τοῦ σύγχρονου Κράτους*. Ἡ πάλι ἐνάντια στὴν τωρινὴ πολιτικὴ κατάσταση τῆς Γερμανίας εἶναι ἢ πάλι ἐνάντια στὸ παρελθὸν τῶν σύγχρονων λαῶν, καὶ οἱ ἐπιβιώσεις τοῦ παρελθόντος αὐτοῦ ἔρχονται πάντοτε νὰ τοὺς ἐνοχλήσουν. Εἶναι διδακτικὸ, γι' αὐτοὺς, νὰ βλέπουν τὸ *ancien régime*, ποὺ γνῶρισε σ' αὐτοὺς τὴν τραγωδία του, νᾶρχεται στὴ Γερμανία καὶ νὰ παίζει τὴν κωμῶδια του. Ἡ ἱστορία του ἦταν *τραγικὴ*

ὄσο ἦταν ἡ προϋπάρχουσα ἐξουσία τοῦ κόσμου, ὄσο ἡ ἐλευθερία ἦταν μιὰ προσωπική ἰδέα, μὲ μιὰ λέξη, ὄσο πίστευε στὸν ἑαυτό του καὶ ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ πιστέψει στὴ δικαίωσή του. "Ὅσο τὸ ancien régime, σὰν ἡ ὑπάρχουσα τάξη τοῦ κόσμου, μαχόταν ἐνάντια σ' ἕναν κόσμο ποῦ ἦταν ἀκόμη ἐν τῷ γίνεσθαι, ἐξέφραζε μιὰ καθολικὴ ἱστορικὴ πλάνη, ὄχι ὅμως προσωπική. Ἡ πτώση τοῦ λοιποῦ ἦταν τραγική".

Ἀντίθετα, τὸ τωρινὸ γερμανικὸ καθεστῶς, ποῦ εἶναι ἀναχρονισμός, σὲ ἐκδηλῆ ἀντίθεση μὲ ὅλα τὰ καθολικὰ ἀναγνωρισμένα ἀξιώματα, ξεσκεπάζοντας τὸ μηδὲν τοῦ ancien régime στὰ μάτια τοῦ κόσμου, φαντάζεται μονάχα ὅτι πιστεύει στὸν ἑαυτό του καὶ καλεῖ τὸν κόσμο νὰ συμμεριστεῖ τὴν αὐταπάτη του αὐτή. "Ἄν πίστευε στὴν ἴδια του τὴν οὐσία, θὰ προσπαθοῦσε νὰ τὴν κρύψει κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια μιᾶς ξένης οὐσίας, θὰ γύρευε τὴ σωτηρία του στὴν ὑποκρισία καὶ τὴ σοφιστική; Τὸ ancien régime τῆς ἐποχῆς μας δὲν εἶναι παρὰ ὁ κωμικὸς μιᾶς πολιτικῆς τάξης πραγμάτων, τῆς ὁποίας οἱ πραγματικοὶ ἥρωες ἔχουν πεθάνει. Ἡ ἱστορία δουλεύει σὲ βάθος, περνᾷ ἀπὸ πολλαπλές φάσεις ὅταν εἶναι νὰ ξεθάψει ἕνα γερασμένο σχῆμα. Ἡ τελευταία φάση μιᾶς ξεπερασμένης μορφῆς τῆς παγκόσμιας ἱστορίας εἶναι ἡ κωμῶδία τῆς. Οἱ θεοὶ τῆς Ἑλλάδας, ποῦ εἶχαν πιά λαβωθεῖ θανάσιμα, τραγικά, στὸν «Προμηθεὺς δεσμώτης» τοῦ Αἰσχύλου, ὄφειλαν νὰ ὑποστοῦν κι ἄλλον ἕνα θάνατο, κωμικὸ τὴ φορὰ αὐτή, στοὺς διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ. Γιατὶ ἡ πορεία αὐτῆς τῆς ἱστορίας; Γιατὶ νὰ μπορέσει ἡ ἀνθρωπότητα νὰ ἀποχωριστεῖ ξένοιαστα τὸ παρελθόν τῆς. Τὸν ἱστορικὸ αὐτὸ ρόλο τῆς ξένοιαστῆς διεκδικοῦμε γιὰ τὶς πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Γερμανίας.

Ὡστόσο, ἀπὸ τὴν ὥρα ποῦ ἡ σύγχρονη πολιτικοκοινωνικὴ πραγματικότητα ὑποβάλλεται ἡ ἴδια στὴν κριτικὴ, ἀπὸ τὴν ὥρα ποῦ ἡ κριτικὴ ἀνυψώνεται σὲ προβλήματα πραγματικὰ ἀνθρώπινα, βρίσκειται ἔξω ἀπὸ τὸ γερμανικὸ status quo, ἀλλοιώτικα θὰ ἔψαχνε γιὰ τὸ ἀντικείμενό της κάτω ἀπὸ τὸ ἴδιο τῆς τὸ ἀντικείμενο. "Ἐνα παράδειγμα: οἱ σχέσεις τῆς βιομηχανίας, δηλ. γενικὰ τοῦ κόσμου τοῦ πλούτου, μὲ τὸν πολιτικὸ κόσμο εἶναι ἕνα οὐσιῶδες πρόβλημα τοῦ καιροῦ μας. Μὲ ποιὰ μορφή τὸ πρόβλημα τοῦτο ἀρχίζει νὰ ἀπασχολεῖ τοὺς Γερμανοὺς; Μὲ τὴ μορφή τοῦ τελωνειακοῦ προστατευτισμοῦ, τοῦ ἀπαγορευτικοῦ συστήματος, τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας. Ἡ γερμανομανία παράτησε τὸν ἄνθρωπο γιὰ τὴν ὕλη, κι ἔτσι, ἕνα ὄραϊο πρῶι, οἱ ἱππότες μας τοῦ μπαμπακιοῦ καὶ οἱ ἥρωές μας τοῦ σίδηρου ξύπνησαν μεταμορφωμένοι σὲ πατριῶτες. Ἀρχίζουν λοιπὸν στὴ Γερμανία νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν κυριαρχία τοῦ μονοπώλιου στὸ ἐσωτερικὸ παραχωρώντας του τὴν κυριαρχία στὸ ἐξωτερικόν. Ἀρχίζουν λοιπὸν τώρα στὴν Γερμανία αὐτὸ ποῦ βρίσκεται στὸ τέλος του στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία. Ἡ σκωληκὸβρωτὴ παλιὰ κατάσταση πραγμάτων, ἐνάντια στὴν ὁποία οἱ χῶρες

αυτὲς βρίσκονται σὲ θεωρητικὴ ἐξέγερση καὶ ποὺ δὲν τὴν ὑποφέρουν πιά παρὰ ὅπως ὑποφέρονται οἱ ἀλυσίδες, χαιρετίζεται στὴ Γερμανία σὰν ἡ ρόδινη αὐγὴ ἑνὸς ὁμορφου μέλλοντος, ποὺ μόλις τολμᾷ νὰ περάσει ἀπὸ τὴ δόλια θεωρία στὴν πιὸ ἀνελέγητη πρακτικὴ⁶. Ἐνῶ τὸ δίλημμα ποὺ τίθεται στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία εἶναι: *πολιτικὴ οἰκονομία ἢ κυριαρχία τῆς κοινωνίας πάνω στὸν πλοῦτο*, στὴ Γερμανία εἶναι: *ἐθνικὴ οἰκονομία ἢ κυριαρχία τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας πάνω στὴν ἐθνότητα*. Στὴν Ἀγγλία καὶ Γαλλία, πρόκειται γιὰ τὴν ἐξάλειψη τοῦ μονοπωλίου ποὺ ἔχει φτάσει ὡς τὶς ἔσχατες συνέπειές του· στὴ Γερμανία, πρόκειται νὰ πᾶνε ὡς τὶς ἔσχατες συνέπειες τοῦ μονοπωλίου. Ἐκεῖ, ψάχνουν γιὰ τὴ λύση, ἐδῶ, βρίσκονται ἀκόμη στὸ πρόβλημα. Εἶναι τοῦτο ἐπαρκὲς δείγμα τῆς *γερμανικῆς μορφῆς* τῶν σύγχρονων προβλημάτων· τὸ παράδειγμα αὐτὸ δείχνει πῶς ἡ ἱστορία μας, παρόμοια μὲ ἀδέξιο νεοσύλλεκτο, στόχο μέχρι τώρα δὲν εἶχε ἄλλον ἀπὸ τὸ νὰ ξανακάνει μετὰ τοὺς ἄλλους παλιωμένες ἀσκήσεις ἱστορίας.

Ἐφόσον ἡ γερμανικὴ ἐξέλιξη *στὸ σύνολό της* δὲν ξεπερνᾷ τὸ ἐπίπεδο τῆς *πολιτικῆς ἐξέλιξης* τῆς Γερμανίας, ἕνας Γερμανὸς θὰ μπορούσε νὰ καταπιαστῆ μὲ τὰ σύγχρονα προβλήματα ὅπως θὰ μπορούσε νὰ τὸ κάνει κι ἕνας Ρῶσος. Ἀλλὰ ἂν τὸ ἐπὶ μέρους ἄτομο δὲν περιορίζεται ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ ἔθνους, τὸ ἔθνος στὸ σύνολό του εἶναι πολὺ λιγότερο ἐλεύθερο ὅταν ἕνα ἄτομο ἀπελευθερώνεται. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα συγκαταλέγει ἕναν Σκύθη* ἀνάμεσα στοὺς φιλοσόφους τῆς δὲν σημαίνει ὅτι οἱ Σκύθες ἔκαναν κάποιο βῆμα πρὸς τὴν ἑλληνικὴ κουλτούρα.

Εὐτυχῶς, ἡμεῖς οἱ Γερμανοὶ δὲν εἴμαστε Σκύθες.

Ὅπως οἱ λαοὶ τῆς ἀρχαιότητος ἐξῆσαν τὴν προἰστορία τους φανταστικὰ στὴ *μυθολογία*, ἔτσι κι ἡμεῖς οἱ Γερμανοὶ ζήσαμε τὴ μέλλοντικὴ μας ἱστορία στὴ σκέψη, στὴ *φιλοσοφία*. Εἴμαστε σύγχρονοι μὲ τὴν ἐπικαιρότητα στὸ *φιλοσοφικὸ πεδίο* χωρὶς νὰ εἴμαστε τέτοιοι καὶ *ἱστορικά*. Ἡ γερμανικὴ φιλοσοφία εἶναι ἡ *ἰδεατὴ προέκταση* τῆς γερμανικῆς ἱστορίας. Ἄν λοιπόν, ἀντὶ γιὰ τὰ *oeuvres incomplètes* τῆς πραγματικῆς μας ἱστορίας, κάνουμε τὴν κριτικὴ τῶν *oeuvres posthumes* τῆς ἰδεατῆς μας ἱστορίας, δηλαδὴ τῆς φιλοσοφίας, τότε ἡ κριτικὴ μας θὰ βρεθεῖ στὸ κέντρο τῶν προβλημάτων, γιὰ τὰ ὁποῖα λέει ἡ ἐπικαιρότητα: *That is the question*. Αὐτὸ πού, στοὺς προηγμένους λαοὺς, εἶναι *πρακτικὴ* σύγκρουση μὲ τὴ σύγχρονη πολιτικὴ κατάσταση, στὴ Γερμανία, ὅπου τέτοια κατάσταση δὲν ὑπάρχει κἄν ἀκόμη, εἶναι *κριτικὴ* σύγκρουση μὲ τὴ φιλοσοφικὴ ἀντανάκλαση μιᾶς τέτοιας κατάστασης.

Ἡ γερμανικὴ *φιλοσοφία τοῦ δικαίου καὶ τοῦ Κράτους* εἶναι ἡ μόνη *γερμανικὴ ἱστορία* ποὺ βρίσκεται *al pari* (στὸ ἐπίπεδο) τῆς σύγχρονης

* Ἐννοεῖ τὸν Ἀνάχαρση τὸν Σκύθη.

ἐπίσημης πραγματικότητας. Ὁ γερμανικὸς λαὸς πρέπει λοιπὸν νὰ προσθέσει τὴ φανταστικὴ αὐτὴ ἱστορία στὴν ντὲ φάκτο κατάσταση πού γνωρίζει σήμερα καὶ νὰ ὑποβάλλει στὴν κριτικὴ ὄχι μόνον τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση ἀλλὰ καὶ τὴν ἀφηρημένη της προέκταση. Τὸ μέλλον του δὲν μπορεῖ νὰ *περιοριστεῖ*, οὔτε στὴν ἄμεση ἄρνηση τῆς πραγματικῆς πολιτικῆς καὶ νομικῆς του κατάστασης, οὔτε στὴν ἄμεση πραγμάτωση τῆς ἰδεατῆς του κατάστασης, γιατί, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἄμεση ἄρνηση τῆς πραγματικῆς του κατάστασης, αὐτὸ ἔχει γίνει στὴν ἰδεατὴ του κατάσταση· ὅσο γιὰ τὴν ἄμεση πραγμάτωση τῆς ἰδεατῆς του κατάστασης, κὶ ἐδῶ βρίσκεται πιὸ μπροστά, ἐνατενίζοντας τοὺς γειτονικοὺς λαούς. Στὴ Γερμανία τὸ *πρακτικὸ* πολιτικὸ κόμμα⁷ δικαιούται λοιπὸν νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν *ἄρνηση τῆς φιλοσοφίας*. Τὸ σφάλμα του δὲν εἶναι ἡ ἀπαίτηση αὐτὴ, εἶναι νὰ ἐμμείνει σὲ μιὰ ἀπαίτηση πού δὲν πραγματώνει, πού δὲν μπορεῖ σοβαρὰ νὰ πραγματώσει. Πιστεύει ὅτι πραγματώνει τὴν ἄρνηση αὐτὴ γυρίζοντας τὴν πλάτη στὴ φιλοσοφία καὶ πετώντας της, μὲ περιφρονητικὸ ὕφος, μερικὲς ὀργίλες καὶ χυδαῖες φράσεις. Ἐξ αἰτίας τῆς στενότητος τοῦ ἱστορικοῦ του ὀρίζοντα, τὸ κόμμα τοῦτο δὲν θεωρεῖ τὴ φιλοσοφία σὰν ἓνα μέρος τῆς *γερμανικῆς* πραγματικότητας, ἢ τὴν τοποθετεῖ *κάτω* ἀπὸ τὴ γερμανικὴ πρακτικὴ καὶ τὶς θεωρίες πού χρησιμοποιοῖ. Θέλετε νὰ ξεκινήσουμε ἀπὸ *πραγματικὰ σπέρματα ζωῆς*, ξεχνᾶτε ὅμως ὅτι τὸ πραγματικὸ σπέρμα ζωῆς τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ γονιμοποιήθηκε μέχρι σήμερα μόνον μέσα στὸ *κεφάλι* του. Μὲ μιὰ λέξη: *δὲν μπορεῖτε νὰ ξεπεράσετε⁸ τὴ φιλοσοφία χωρὶς νὰ τὴν πραγματώσετε.*

Τὸ ἴδιο σφάλμα, ἀλλὰ τὴ φορά αὐτὴ μὲ ἀντίστροφους παράγοντες, διαπράχθηκε ἀπὸ τὸ *θεωρητικὸ* πολιτικὸ κόμμα, πού σημεῖο ἐκκίνησής του ἦταν ἡ φιλοσοφία.

Αὐτὸ δὲν εἶδε στὴν πάλη τούτη πού διεξάγεται *παρὰ* μόνον τὴν *κριτικὴ* πάλη τῆς φιλοσοφίας ἐνάντια στὸ *γερμανικὸ κόσμον*· δὲν ἀντιλήφθηκε ὅτι ἡ φιλοσοφία πού *μέχρι τώρα ἐπικρατοῦσε* ἀποτελοῦσε ἡ ἴδια μέρος αὐτοῦ τοῦ κόσμου καὶ ἦταν τὸ *συμπλήρωμά* του, στὸ *χῶρο* τοῦ ἰδεατοῦ βέβαια. Κριτικὴ ἀπέναντι στὸν ἀντίπαλό της, συμπεριφερόταν μὲ μὴ κριτικὸ τρόπο ἀπέναντι σ' αὐτὴ τὴν ἴδια ξεκινώντας ἀπὸ τὶς ἴδιες προκείμενες μὲ τὴ φιλοσοφία καὶ μένοντας στὰ ἀποτελέσματα ὅπου εἶχε αὐτὴ φτάσει, ἢ παρουσιάζοντας ἀπαιτήσεις καὶ ἀποτελέσματα ἀντλημένα ἀπὸ ἄλλοῦ σὰν ἄμεσες ἀπαιτήσεις καὶ ἀποτελέσματα τῆς φιλοσοφίας· ἐνῶ τὰ τελευταῖα αὐτὰ — ἂν δεχτοῦμε ὅτι εἶναι τεκμηριωμένα — δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ληφθεῖ *παρὰ* μόνον ἀπὸ τὴν *ἄρνηση τῆς μέχρι τώρα ὑπάρχουσας φιλοσοφίας*, τῆς φιλοσοφίας σὰν φιλοσοφίας. Ἐπιφυλασσόμεστε νὰ κάνουμε μιὰ ἀκριβέστερη περιγραφὴ τοῦ κόμματος αὐτοῦ. Τὸ κύριο μειονέκτημά του μπορεῖ νὰ συνοψισθεῖ ἔτσι: *Πίστεψε ὅτι μποροῦσε νὰ πραγματώσει τὴ φιλοσοφία χωρὶς νὰ τὴν ξεπεράσει.*

Ἡ κριτικὴ τῆς *γερμανικῆς φιλοσοφίας, τοῦ Κράτους καὶ τοῦ δικαίου*, τῆς ὁποίας ὁ *Χέγκελ* ἔδωσε τὴ συνεπέστερη, τὴν πλουσιότερη καὶ τὴν τελευταία τῆς ἔκδοσης, εἶναι ταυτόχρονα ἡ κριτικὴ ἀνάλυση τοῦ σύγχρονου Κράτους καὶ τῆς ἀντίστοιχης πραγματικότητος, καὶ ἡ ἀποφασιστικὴ ἄρνηση κάθε προηγούμενου τρόπου τῆς *γερμανικῆς πολιτικῆς καὶ νομικῆς συνείδησης*. συνείδηση τῆς ὁποίας ἡ *θεωρητικὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου* ἀποτελεῖ τὴ διαπρεπέστερη καὶ τὴν καθολικότερη ἔκφραση, φτασμένη στὸ ἐπίπεδο ἐπιστήμης. Μόνο στὴ Γερμανία μπορούσε νὰ γεννηθεῖ ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία τοῦ δικαίου, ὁ ἀφηρημένος καὶ ὑπερβατικὸς αὐτὸς τρόπος στοχασμοῦ πάνω στὸ σύγχρονο κράτος, τοῦ ὁποίου ἡ πραγματικότης παραμένει ἕνα «ἐπέκεινα» (ἀκόμα κι ἂν τὸ ἐπέκεινα αὐτὸ βρῆσκειται ἀπλᾶ καὶ μόνο ἐπέκεινα τοῦ Ρήνου)· ἀντίθετα ὅμως, ἡ *γερμανικὴ ἀντίληψη* γιὰ τὸ σύγχρονο Κράτος, ποὺ κάνει ἀφαίρεση τοῦ *πραγματικοῦ ἀνθρώπου*, δὲν ἦταν δυνατὴ παρά ἐπειδὴ καὶ στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ ἴδιο τὸ σύγχρονο Κράτος κάνει ἀφαίρεση τοῦ *πραγματικοῦ ἀνθρώπου* ἢ ποὺ δὲν ἱκανοποιεῖ τὸν *ὀλοκληρωμένο ἄνθρωπο* παρά μὲ φανταστικὸ τρόπο. Στὴν πολιτικὴ, οἱ Γερμανοὶ *στοχάστηκαν* αὐτὸ ποὺ οἱ ἄλλοι *ἔκαναν*. Ἡ Γερμανία ἦταν ἡ *θεωρητικὴ τους συνείδηση*. Ἡ ἀλαζονικὴ ἀφαίρεση καὶ μεταρσίωση τῆς σκέψης συμπορεύθηκάν πάντα μὲ τὴ στενότητα καὶ τὴ φτήνεια τῆς *γερμανικῆς πραγματικότητος*. "Ἄν τὸ status quo τοῦ *γερμανικοῦ κρατικοῦ συστήματος* ἔκφράζει τὸ ancien régime στὴν τελειότητά του, — τελειότητα τοῦ ἀγκαθιοῦ τοῦ *χωμένου* βαθεῖα στὴ σάρκα τοῦ σύγχρονου Κράτους, — τὸ status quo τῆς *γερμανικῆς ἐπιστήμης τοῦ Κράτους* ἔκφράζει τὸ σύγχρονο Κράτος στὴν ἀτέλειά του: ἔκφράζει τὴν ἀρρώστια τῆς ἴδιας τῆς σάρκας.

Κι ἀπὸ μόνο τὸ χαρακτῆρα τῆς, τοῦ ὀρκισμένου ἀντίπαλου τῆς παλαιᾶς μορφῆς τῆς *γερμανικῆς πολιτικῆς συνείδησης*, ἡ κριτικὴ τῆς θεωρητικῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου δὲν ἀναζητᾶ στὸν ἑαυτὸ τῆς τὸ σκοπὸ τῆς, ἀλλὰ κατευθύνεται πρὸς *στόχους*, γιὰ τὴ λύση τῶν ὁποίων μόνο ἕνας τρόπος ὑπάρχει: ἡ *πρακτικὴ*.

Τίθεται τότε τὸ ἐρώτημα: ἡ Γερμανία μπορεῖ νὰ φτάσει σὲ μιὰ *πρακτικὴ à la hauteur des principes*, δηλαδὴ σὲ μιὰ ἐπανάσταση ποὺ νὰ τὴν ἀνυψώσει ὄχι μόνο στὸ ἐπίσημο ἐπίπεδο τῶν σύγχρονων λαῶν ἀλλὰ στὸ *ῥυθμὸ τοῦ ἀνθρώπου* ποὺ θὰ εἶναι τὸ ἄμεσο μέλλον τῶν λαῶν αὐτῶν;

Ἄναμφίβολα, τὸ ὄπλο τῆς κριτικῆς δὲν μπορεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν κριτικὴ τῶν ὄπλων, ἡ ὕλικὴ δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ νικηθεῖ παρά μόνο ἀπὸ τὴν ὕλικὴ δύναμη, ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία γίνεται κι αὐτὴ δύναμη ἀφότου κατακτήσει τὶς μάζες. Ἡ θεωρία εἶναι ἱκανὴ νὰ κατακτήσει τὶς μάζες ὅταν ἀποδεικνύει *ad hominem* καὶ προβαίνει σὲ *ad hominem* ἀποδείξεις, ἀφότου γίνῃ ριζοσπαστικὴ. Ριζοσπαστικὴ σημαίνει νὰ πιάνει τὰ πράγματα ἀπὸ τὴ ρίζα. Ἡ ρίζα ὅμως γιὰ τὸν

άνθρωπο είναι ο ίδιος ο άνθρωπος⁹. Ἡ φανερή απόδειξη τοῦ ριζοσπαστισμοῦ τῆς γερμανικῆς θεωρίας, ἄρα καὶ τῆς πρακτικῆς τῆς δύναμης, εἶναι ὅτι ἔχει σὰν ἀφετηρία τὴν ἀποφασιστικὴ καὶ θετικὴ ἐξάλειψη τῆς θρησκείας. Ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας ὁδηγεῖ στὴ διδαχὴ ὅτι *ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὑπέρτατο ὄν γιὰ τὸν ἄνθρωπο*, δηλαδὴ στὴν *κατηγορικὴ ἐπιταγὴ* τῆς ἀνατροπῆς ὅλων τῶν σχέσεων ποὺ κάνουν τὸν ἄνθρωπο ἓνα ὄν ταπεινωμένο, ὑποδουλωμένο, ἐγκατάλειμμένο, περιφρονημένο, σχέσεων ποὺ δὲν θὰ μπορούσε κανεὶς καλύτερα νὰ τις χαρακτηρίσει παρὰ μὲ τὴν ἀναφώνηση ἐκείνη ἐνὸς Γάλλου ὅταν πληροφορήθηκε τὴν ἐπιβολὴ φόρου στὰ σκυλιά: «Κακόμοιρα σκυλιά! Θέλουν νὰ σᾶς μεταχειριστοῦν σὰν ἄνθρώπους!»

Ἄκόμη καὶ ἱστορικά, ἡ θεωρητικὴ χειραφέτηση ἔχει γιὰ τὴ Γερμανία μιὰ εἰδικὰ πρακτικὴ σημασία. Πραγματικά, τὸ ἐπαναστατικὸ παρελθὸν τῆς Γερμανίας ἔχει θεωρητικὸ χαρακτήρα, εἶναι ἡ *Μεταρρύθμιση*. Ὅπως κάποτε στὸ μυαλὸ τοῦ *μοναχοῦ*, ἔτσι καὶ τώρα στὸ μυαλὸ τοῦ *φιλόσοφου* ἀρχίζει ἡ ἐπανάσταση.

Ἄναμφίβολα ὁ *Λούθηρος* ἐξουδετέρωσε τὴ δουλεία ἀπὸ *εὐλάβεια* ἀντικαθιστώντας τὴ μὲ τὴ δουλεία ἀπὸ *πεποίθηση*. Τσάκισε τὴν πίστη στὴν ἐξουσία ἀποκαθιστώντας τὴν ἐξουσία τῆς πίστεως.

Μετὰ τρεπε τοὺς παπάδες σὲ λαϊκοὺς μετατρέποντας τοὺς λαϊκοὺς σὲ παπάδες Ἄπελευθέρωσε τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ θρησκευτικὴ κἀνότητα κάνοντας τὴ θρησκευτικὴ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπάλλαξε τὸ σῶμα ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες τοῦ ἀλυσοδέοντος τὴν καρδιά.

Ἄν ὅμως ὁ προτεσταντισμὸς δὲν ἦταν ἡ πραγματικὴ λύση τοῦ προβλήματος, ἦταν ὁ σωστός τρόπος νὰ τεθεῖ τὸ πρόβλημα. Ἄπὸ ἐκεῖ κι ἔπειτα δὲν πρόκειται γιὰ τὴν πάλη τοῦ λαϊκοῦ ἐνάντια στὸν παπά, ἀλλὰ γιὰ τὴν πάλη ἐνάντια στὸν παπά *ποὺ ἔχει μέσα του*, ἐνάντια στὴν ἀπαδοκρατικὴ του φύση. Καὶ ὅπως ἡ μεταμόρφωση τῶν λαϊκῶν σὲ παπάδες — ἔργο τοῦ προτεσταντισμοῦ — χειραφέτησε τοὺς λαϊκοὺς ἐκείνους Πάπες, τοὺς *ἡγεμόνες*, μὲ ὀλόκληρη τὴν κλίκα τοὺς τῶν προνομιοῦχων καὶ τῶν φιλισταίων, ἔτσι καὶ ἡ μεταμόρφωση ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῶν παπαδοποιημένων Γερμανῶν σὲ ἄνθρώπους θὰ ἀπελευθερώσει τὸ λαό. Ἄλλὰ ὅπως καὶ ἡ χειραφέτηση δὲν σταμάτησε τοὺς ἡγεμόνες, ἡ *ἐκκοσμίκευση* τῶν ἀγαθῶν δὲν θὰ σταματήσει στὴν *ἀπογύμνωση τῆς Ἐκκλησίας*, ποὺ ἐφάρμοσε κυρίως ἡ ὑποκριτικὴ Πρωσσία. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ πόλεμος τῶν χωρικῶν, τὸ ριζοσπαστικότερο γεγονός τῆς γερμανικῆς ἱστορίας, ἀπέτυχε προσκρούοντας στὸ ἐμπόδιο τῆς θεολογίας. Σήμερα ποὺ ἡ ἴδια ἡ θεολογία ἀπέτυχε, τὸ πιὸ ἀνελεύθερο γεγονός τῆς γερμανικῆς ἱστορίας, τὸ *status quo* μας, θὰ συντριβεῖ πάνω στὴ φιλοσοφία. Τὴν παραμονὴ τῆς *Μεταρρύθμισης*, ἡ ἐπίσημη Γερμανία ἦταν ὁ πιὸ ὑποτακτικὸς ὑπηρέτης τῆς Ρώμης. Τὴν παραμονὴ τῆς Ἐπανάστασός της, εἶναι ὁ πιὸ ὑποτακτι-

κός ύπηρετης σὲ κάτι πολὺ λιγότερο ἀπὸ τὴ Ρώμη, στὴν Πρωσσία καὶ τὴν Αὐστρία, ὑπηρετης τῶν μεγαλογαιοκτημόνων καὶ τῶν φιλισταίων.

Φαίνεται ὡστόσο ὅτι ἓνα οὐσιαστικὸ ἔμπόδιο φράζει τὸ δρόμο σὲ μιὰ *ριζοσπαστικὴ* γερμανικὴ ἐπανάσταση.

Οἱ ἐπαναστάσεις ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ ἓνα *παθητικὸ* στοιχεῖο, μιὰ *ύλικὴ βάση*. Ἡ θεωρία δὲν πραγματώνεται ποτὲ σ' ἓνα λαὸ παρὰ στὸ βαθμὸ πὸ ἀποτελεῖ τὴν πραγματοποίηση τῶν ἀναγκῶν του. Τὸ τεράστιο χάσμα πὸ χωρίζει τὶς ἀπαιτήσεις τῆς γερμανικῆς σκέψης καὶ τὶς ἀπαντήσεις πὸ τῆς προμηθεύει ἡ γερμανικὴ πραγματικότητα θὰ ἔχει σὰν ἐπακόλουθο τὸ διαζύγιο τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν¹⁰ καὶ τοῦ Κράτους καθὼς καὶ τοῦ ἑαυτοῦ της; Οἱ θεωρητικὲς ἀνάγκες θὰ γίνονται ἄμεσα καὶ πρακτικὲς; Δὲν ἀρκεῖ νὰ τείνει ἡ σκέψη νὰ πραγματοποιεῖ, πρέπει καὶ ἡ πραγματικότης νὰ τείνει νὰ γίνῃ σκέψη.

"Ὁμως ἡ Γερμανία δὲν ἀνέβηκε ταυτόχρονα μὲ τοὺς σύγχρονους λαοὺς τὰ ἐνδιάμεσα σκαλοπάτια τῆς πολιτικῆς χειραφέτησης. Ἀκόμη κι αὐτὰ πὸ ξεπέρασε στὴ θεωρία, δὲν τὰ ἔχει ἀκόμη φτάσει στὴν πράξη. Πῶς θὰ δρασκελίσει, μ' ἓνα μόνο ἐπικίνδυνο ἄλμα, ὄχι μόνον τὰ ἴδια της τὰ φράγματα, ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ τὰ φράγματα πὸ περιορίζουν τοὺς σύγχρονους λαοὺς, φράγματα πὸ θὰ πρέπει στὴν πραγματικότης νὰ τῆς φαίνονται σὰν ἡ ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ πραγματικά της φράγματα καὶ πὸ συνεπῶς θὰ πρέπει νὰ προσπαθῆσει νὰ τὰ φτάσει; Μιὰ ριζικὴ ἐπανάσταση δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ ἡ ἐπανάσταση ριζικῶν ἀναγκῶν, γιὰ τὴν ὁποία φαίνεται ἀκριβῶς ὅτι λείπουν οἱ προϋποθέσεις καὶ τὸ κατάλληλο ἔδαφος.

"Ἄν ὅμως ἡ Γερμανία περιορίζεται στὸ νὰ ἀκολουθεῖ, μὲ τὴν ἀφηρημένη δραστηριότητα τῆς σκέψης της, τὴν ἐξέλιξη τῶν σύγχρονων λαῶν, χωρὶς νὰ συμμετέχει ἐνεργῶς στὶς πραγματικὲς μάχες πὸ σημάδεψαν τὴν ἐξέλιξη αὐτῆ, ἔχει ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ μοιραστεῖ τὰ *βάσανα* τῆς ἐξέλιξης τούτης, χωρὶς νὰ ἔχει μοιραστεῖ καὶ τὶς χαρὲς της, τὴ μερικὴ ἰκάνοποίησις. Στὴν ἀφηρημένη δράση ἀπὸ τὴ μιὰ, ἀντιστοιχεῖ ἡ ἀφηρημένη κακουχία ἀπὸ τὴν ἄλλη. "Ἐτσι ἡ Γερμανία θὰ βρεθεῖ κάποια μέρα στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐρωπαϊκῆς παρακμῆς χωρὶς νὰ ἔχει ποτὲ βρεθεῖ στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐρωπαϊκῆς χειραφέτησης. Θὰ συγκρίνεται μ' ἓνα λάτρη τοῦ φετιχισμοῦ πὸ τὸν κατατρῶνε οἱ ἀρρώστιες τοῦ χριστιανισμοῦ.

"Ἄν ἐξετάσουμε κατ' ἀρχὴν τὶς *γερμανικὲς κυβερνήσεις*, θὰ βροῦμε ὅτι οἱ περιστάσεις, ἡ κατάσταση τῆς Γερμανίας, ἡ κατάσταση τῆς γερμανικῆς κουλτούρας καί, τέλος, ἓνα εὐτυχὲς ἐνστικτο τὶς ἔχουν ὠθήσει στὸ νὰ συνδυάζουν τὰ *πολιτισμένα μειονεκτήματα τῶν σύγχρονων Κρατῶν* — τῶν ὁποίων τὰ *πλεονεκτήματα* δὲν ἔχουμε — μὲ τὰ *βαρβαρικὰ μειονεκτήματα* τοῦ *ancien régime* — τὰ ὁποία ἀπολαμβάνουμε στὴν πληρότητά τους. "Ἐτσι λοιπὸν ἡ Γερμανία ὑποχρεώνεται νὰ συμμετέχει ὅλο καὶ πιὸ πολὺ, ἂν ὄχι στὸν ὀρθολογισμό, τουλάχιστο

στον παραλογισμό ακόμη και κρατικών μορφών που βρίσκονται πέρα από το δικό της status quo. 'Υπάρχει π.χ. άλλη χώρα στον κόσμο που να συµμερίζεται µε τόση ἀφέλεια όλες τις αὐταπάτες τοῦ συνταγματικού καθεστώτος χωρίς να παίρνει μέρος στις πραγματικότητές του, ὅσο ἡ λεγόμενη συνταγματική Γερμανία; "Ἡ μήπως δὲν εἶναι ἀναγκαῖο εὖρημα μιᾶς γερμανικῆς κυβέρνησης ὁ συνδυασµὸς τῆς γέαινας τῆς λογοκρισίας µ' αὐτὴ τῶν γαλλικῶν σεπτεμβριανῶν νόμων¹, πού προϋποθέτουν τὴν ἐλευθερία τοῦ τύπου; "Ὅπως στὸ ρωµαϊκὸ Πάνθεο µποροῦσε κανεὶς νὰ βρεῖ τοὺς θεοὺς ὄλων τῶν ἔθνῶν, ἔτσι καὶ στὴν Ἁγία Γερμανικὴ Ρωµαϊκὴ Αὐτοκρατορία µπορεῖ νὰ βρεῖ τὰ ἀμαρτήματα ὄλων τῶν μορφῶν διακυβέρνησης. Ὁ ἐκλεκτικισµὸς αὐτὸς θὰ φτάσει σ' ἓνα ἐπίπεδο ἀδιανόητο ὡς τώρα: ἐγγύηση γι' αὐτὸ εἶναι προπάντων ἡ πολιτικο-αἰσθητικὴ λαιµαργία ἐνὸς γερµανοῦ βασιλιᾶ*· ὁ µονάρχης αὐτὸς ὄνειρεύεται νὰ παίξει ὄλους τοὺς ρόλους τῆς βασιλείας, φεουδαλικῆς ἢ γραφειοκρατικῆς, ἀπόλυτης ἢ συνταγματικῆς, ἂν ὄχι µέσω τοῦ λαοῦ, τουλάχιστον µέσω τοῦ προσώπου του, ἂν ὄχι γιὰ τὸ λαό, τουλάχιστον γιὰ τὸν ἑαυτό του. Ἡ Γερμανία – δηλαδὴ ἡ ἐνσάρκωση τῆς ἀνεπάρκειας τῆς παρούσας πολιτικῆς πραγματικότητος – δὲν θὰ µπορέσει νὰ γκρεµίσει τὰ εἰδικὰ γερµανικὰ φράγματα χωρίς νὰ γκρεµίσει καὶ τὸ γενικὸ φράγμα τῆς τρέχουσας πολιτικῆς πραγματικότητος.

Οὐτοπικὸ ὄνειρο γιὰ τὴ Γερμανία δὲν εἶναι ἡ ριζικὴ ἐπανάσταση, δὲν εἶναι ἡ καθολικὴ ἀνθρώπινη χειραφέτηση, ἀλλὰ ἀντίθετα ἡ µερικὴ χειραφέτηση, ἡ πολιτικὴ µόνο ἐπανάσταση, ἡ ἐπανάσταση πού θὰ ἀφήσει ὄρθιους τοὺς στύλους τοῦ οἰκοδοµήµατος. Ποιὰ εἶναι ἡ βάση μιᾶς µερικῆς, ἀπλῶς πολιτικῆς ἐπανάστασης; Τούτη: ἓνα τµῆµα τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν χειραφετεῖται καὶ κατορθώνει νὰ ἐξουσιάζει τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, μιὰ ὀρισµένη τάξη ἐπιχειρεῖ, ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη κατάστασή της, τὴ γενικὴ ἀπελευθέρωση τῆς κοινωνίας. Ἡ τάξη αὐτὴ ἀπελευθερώνει τὴν κοινωνία ὀλόκληρη, ἀλλὰ µόνο µὲ τὸν ὄρο ὅτι ἡ κοινωνία ὀλόκληρη βρίσκεται στὴν κατάσταση τῆς τάξης αὐτῆς, κατέχει π.χ. χρῆµα καὶ µόρφωση ἢ µπορεῖ νὰ τὰ ἀποκτήσει ἂν θέλει.

Καµιά τάξη τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν δὲν µπορεῖ νὰ παίξει τὸ ρόλο αὐτὸ χωρίς νὰ προκαλέσει, σ' αὐτὴ τὴν ἴδια καὶ στὴ µάζα, μιὰ στιγµὴ ἐνθουσιασµοῦ, μιὰ στιγµὴ ὅπου συναδελφώνεται τότε µὲ τὴν κοινωνία γενικὰ καὶ συναντιέται µ' αὐτὴ· συγχωνεύεται τότε µὲ τὴν κοινωνία, ἡ κοινωνία νοιώθει καὶ βλέπει σ' αὐτὴ τὸν καθολικὸ της ἐκπρόσωπο, τὰ δικαιώµατα καὶ οἱ διεκδικήσεις της εἶναι δικαιώµατα καὶ διεκδικήσεις τῆς ἴδιας τῆς κοινωνίας· ἡ τάξη αὐτὴ εἶναι τὸ κεφάλι καὶ ἡ καρδιά τῆς κοινωνίας. Μόνο στὸ ὄνομα τῶν γενικῶν δικαιωµά-

* Ἐναφέρεται στὸ βασιλιά τῆς Πρωσσίας Φρειδερίκο IV.

των τῆς κοινωνίας μιὰ ἐπὶ μέρους τάξη μπορεί νὰ διεκδικήσει τὴ γενικὴ κυριαρχία. Γιὰ νὰ μπορέσει νὰ καταλάβει μὲ ἔφοδο τὴ θέση αὐτῆ τοῦ ἐλευθερωτῆ, καὶ ἀπὸ κεῖ νὰ καταφέρει νὰ ἐκμεταλλευτεῖ πολιτικὰ ὅλες τὶς ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας πρὸς ὄφελος τῆς δικῆς τῆς, ἢ ἐπαναστατικὴ δραστηριότητα καὶ τὸ αἶσθημα τῆς διανοητικῆς τῆς ἀξίας δὲν ἀρκοῦν. Γιὰ νὰ ἐναρμονιστοῦν ἡ ἐπανάσταση ἐνὸς λαοῦ καὶ ἡ χειραφέτηση μιᾶς ἐπὶ μέρους τάξης τῆς κοινωνίας, γιὰ νὰ μπορέσει ἕνα ἀπὸ τὰ κοινωνικά τῆς σύνολα νὰ περάσει γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, πρέπει, ἀντίθετα, ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῆς κοινωνίας νὰ συγκεντρώνονται σὲ μιὰ ἄλλη τάξη, πρέπει ἕνα συγκεκριμένο στρῶμα νὰ εἶναι ὑποκείμενο γενικοῦ σκανδάλου, ἢ ἐνσάρκωση τοῦ γενικοῦ φραγμοῦ, πρέπει μιὰ ἰδιαίτερη κοινωνικὴ σφαῖρα νὰ προσωποποιεῖ τὸ *διαβόητο ἔγκλημα* ὀλόκληρης τῆς κοινωνίας, ἔτσι ὥστε ἀπελευθέρωση ἀπὸ τῆς σφαίρας αὐτῆ νὰ φαίνεται καὶ σὰν αὐτοαπελευθέρωση ἀπὸ τὶς ἀλυσίδες. Γιὰ νὰ μπορέσει μιὰ κοινωνικὴ σφαῖρα νὰ γίνῃ ἡ ἀπελευθερωτικὴ *par excellence* σφαῖρα πρέπει, ἀντίστροφα, μιὰ ἄλλη σφαῖρα νὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ ὑποδουλῶνει. Ὁ γενικὸς χαρακτήρας τῆς γαλλικῆς ἀριστοκρατίας καὶ τοῦ γαλλικοῦ κλήρου ἦταν ἡ προϋπόθεση γιὰ τὸν γενικὸ θετικὸ χαρακτήρα τῆς τάξης ποὺ βρισκόταν πῶς κοντὰ καὶ ἀντίθετα σ' αὐτοὺς: τῆς *ἀστικῆς τάξης*.

Ὅμως, σὲ κάθε ἐπὶ μέρους τάξη στὴ Γερμανία, λείπει ὄχι μόνον ἡ συνέπεια, ἢ δηκτικότητα, τὸ θάρρος καὶ ὁ κυνισμὸς ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ τὶς κάνουν τοὺς ἀρνητικὸς ἐκπροσώπους τῆς κοινωνίας. Λείπει ἀκόμη σὲ καθεμιὰ ἀπὸ αὐτῆς ἡ πλατύτητα ἐκείνη πνεύματος ποὺ θὰ τῆς ἐπέτρεπε νὰ ταυτιστεῖ, ἔστω καὶ γιὰ μιὰ στιγμή, μὲ τὴν ψυχὴ τοῦ λαοῦ, τὸ πνεῦμα ἐκεῖνο ποὺ ἐξυψώνει τὴν ὕλική δύναμη καὶ τὴ μετατρέπει σὲ πολιτικὴ ἐξουσία, ἢ ἐπαναστατικὴ ἐκείνη τόλμη ποὺ αὐθαδιάζει κατὰμουτρα στὸν ἀντίπαλο: *Δὲν εἶμαι τίποτα καὶ θάπρεπε νὰ εἶμαι τὸ πᾶν*. Τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς γερμανικῆς ἠθικῆς καὶ ἐντιμότη-
τας, ὄχι μόνον τῶν ἀτόμων ἀλλὰ καὶ τῶν τάξεων, εἶναι ἀντίθετα ὁ *μετριοπαθῆς ἐγωισμὸς* ποὺ περιφέρει τὴ στενότητά του καὶ ἀφήνει νὰ τὴ χρησιμοποιοῦν ἐναντίά του. Οἱ σχέσεις τῶν διαφόρων σφαιρῶν τῆς γερμανικῆς κοινωνίας δὲν εἶναι λοιπὸν δραματικὸ ἀλλὰ ἐπικοῦ χαρακτήρα. Καθεμιὰ ἀπὸ αὐτῆς ἀρχίζει ν' ἀποκτᾶ αὐτοσυνείδηση καὶ νὰ ἐγκαθίσταται πλάι στὶς ἄλλες μὲ τὶς ἰδιαίτερες φιλοδοξίες τῆς, ὄχι ἀφότου ὑποστῆ μιὰ πίεση ἀλλὰ ἀφότου οἱ περιστάσεις, χωρὶς νὰ ἐπιδράσει αὐτὴ καθόλου, δημιουργήσουν ἕνα ἄλλο χαμηλότερο στρῶμα, πάνω στὸ ὁποῖο μπορεί νὰ ἀσκήσει πίεση. Ἄκόμη καὶ ἡ *ἐμπιστοσύνη* ποὺ *τρέφει* στὸν *ἑαυτὸ τῆς ἢ γερμανικῆς μεσαιᾶς τάξης*, στὸ *ἠθικὸ πεδίο*, δὲν στηρίζεται παρὰ στὴ συνείδηση ὅτι εἶναι ὁ καθολικὸς ἐκπρόσωπος τῆς φιλισταϊκῆς μετριότητος ὅλων τῶν ἄλλων τάξεων. Δὲν εἶναι μόνον οἱ Γερμανοὶ βασιλιάδες ποὺ ἀνεβαίνουν στὸ θρόνο *mal à propos*, ὅλες οἱ σφαῖρες τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν γνωρίζουν τὴν ἥττα πρὶν

γιορτάσουν τή νίκη τους, ύψώνουν τὸ φράγμα τους πρὶν ξεπεράσουν τὸ φράγμα πού τις σταματᾶ, δείχνουν τή μετριότητά τους πρὶν μπορέσουν νὰ δείξουν τὸ μεγαλεῖο τους, ἔτσι ὥστε ἀκόμη καὶ ἡ εὐκαιρία νὰ παίξουν ἓνα μεγάλο ρόλο ἔχει παρέλθει πρὶν ἀκόμη ἐμφανιστεῖ, ἔτσι ὥστε κάθε τάξη, ἄμέσως μόλις ἀρχίσει τὴν πάλη μετὴν τάξη πού βρίσκεται πάνω ἀπὸ αὐτήν, ἔχει κιόλας ἐμπλακεῖ στὴν πάλη μετὴν τάξη πού βρίσκεται κάτω ἀπὸ αὐτήν. Οἱ ἡγεμόνες βρίσκονται σὲ πάλη μετὴ βασιλεία, ὁ γραφειοκράτης μετὴν ἀριστοκρατία, ὁ ἀστὸς μετὸλους αὐτούς, ἐνῶ ὁ προλετᾶριος ἀρχίζει ἤδη τὴν πάλη μετὸς ἀστούς. Ἄμέσως μόλις τολμήσει ἡ μεσαία τάξη νὰ ἐγκολπωθεῖ τὴν ἰδέα τῆς χειραφέτησης, ἡ ἐξέλιξη τῶν κοινωνικῶν συνθηκῶν καὶ ἡ πρόοδος τῆς πολιτικῆς θεωρίας κάνουν φανερὸ ὅτι ἡ ἴδια αὐτὴ ἡ ὀπτική ἔχει ξεπεραστεῖ ἢ ἔχει τουλάχιστο γίνεῖ προβληματικὴ.

Στὴ Γαλλία, ἀρκεῖ νὰ εἶσαι κάτι γιὰ νὰ θέλεις νὰ γίνεις τὸ πᾶν. Στὴ Γερμανία πρέπει νὰ μὴν εἶσαι τίποτα γιὰ νὰ μὴν πρέπει νὰ ἀπαρνηθεῖς τὸ πᾶν. Στὴ Γαλλία, ἡ μερικὴ χειραφέτηση εἶναι ἡ βάση τῆς καθολικῆς χειραφέτησης. Στὴ Γερμανία, ἡ καθολικὴ χειραφέτηση εἶναι ἡ *conditio sine qua non* κάθε μερικῆς χειραφέτησης. Στὴ Γαλλία ἡ ὀλικὴ ἀπελευθέρωση θὰ γεννηθεῖ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα μιᾶς σταδιακῆς ἀπελευθέρωσης, στὴ Γερμανία ἀπὸ τὴν ἀδυναμία νὰ γίνεῖ κάτι τέτοιο. Στὴ Γαλλία κάθε τάξη τοῦ λαοῦ εἶναι ἓνας *πολιτικός ἰδεαλιστής* καὶ δὲν ἀποκτᾶ αὐτοσυνειδηση σὰν ἐπὶ μέρους τάξη, ἀλλὰ σὰν ἐκπρόσωπος τῶν κοινωνικῶν ἀναγκῶν γενικά. Ὁ *ρόλος τοῦ ἀπελευθερωτῆ* περνᾶ, λοιπόν, μέσα ἀπὸ μιὰ δραματικὴ κίνηση, μετὴ σειρὰ στίς διάφορες τάξεις τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, πρὶν φτάσει, τέλος, στὴν τάξη πού πραγματώνει τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία, ὄχι πιά ὑποθέτοντας σὰν ὑπαρκτὲς μερικὲς ἐξωτερικὲς στὸν ἄνθρωπο (ἂν καὶ διαμορφωμένες ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη κοινωνία) προϋποθέσεις, ἀλλὰ ἀντίθετα ὀργανώνοντας ὅλους τοὺς ὄρους τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς ξεκινώντας ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ ἐλευθερία. Στὴ Γερμανία ἀντίθετα, ὅπου ἡ πρακτικὴ ζωὴ εἶναι τόσο στερημένη πνεύματος ὅσο ἡ ζωὴ τοῦ πνεύματος εἶναι στερημένη πρακτικῆς, οὔτε μιὰ τάξη τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν δὲν αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη, οὔτε ἔχει τὴν ἰκανότητα, νὰ προωθήσει τὴν χειραφέτηση, πρὶν ἐξαναγκαστεῖ σ' αὐτὸ ἀπὸ τὴν ἄμεσὴ της κατάσταση, ἀπὸ τὴν *ὕλική* ἀναγκαιότητα, ἀπὸ τὶς *ἰδίαι* τῆς τὶς ἄλυσίδες.

Ποῦ λοιπόν βρίσκεται ἡ θετικὴ δυνατότητα τῆς γερμανικῆς χειραφέτησης;

Ἀπάντηση: στὴ διαμόρφωση μιᾶς τάξης μετὴ *ριζικὲς ἄλυσίδες*, μιᾶς τάξης τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν πού νὰ μὴν εἶναι τάξη τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν, ἐνὸς κοινωνικοῦ στρώματος πού νὰ εἶναι ἡ διάλυση ὅλων τῶν στρωμάτων, μιᾶς σφαίρας πού νὰ ἔχει χαρακτῆρα καθολικότητος ἐξ αἰτίας τῆς καθολικότητος τῶν παθῶν τῆς, πού νὰ μὴ διεκδικεῖ τὸ *ἐπὶ μέρους* δικαίωμα, γιὰτὶ ἔχει ὑποστει ὄχι μιὰ *ἐπὶ μέρους ἀδικία*

ἀλλὰ τὴν ἀδικία καὶ τὴν ἐαυτῆς, πού νὰ μὴν μπορεῖ πιά νὰ ἐπαίρεται γιὰ ἕναν ἱστορικό τίτλο, ἀλλὰ μόνο γιὰ ἕναν τίτλο ἀνθρώπινο, πού νὰ μὴ βρίσκεται σὲ ἀποκλειστική ἀντίθεση μὲ τις συνέπειες, ἀλλὰ σὲ συστηματική ἀντίθεση μὲ τις προϋποθέσεις τοῦ γερμανικοῦ πολιτικοῦ καθεστῶτος, μιᾶς σφαίρας τέλος πού νὰ μὴν μπορεῖ νὰ χειραφετηθεῖ χωρὶς νὰ χειραφετηθεῖ ἀπ' ὅλες τις ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας καὶ χωρὶς μ' αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ χειραφετήσῃ ὅλες τις ἄλλες σφαῖρες τῆς κοινωνίας, πού νὰ εἶναι, μὲ μιὰ λέξη, ἡ ὀλικὴ ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπου καί, ἄρα, νὰ μὴν μπορεῖ νὰ ἐπανακτήσῃ τὸν ἑαυτό της χωρὶς μιὰ ὀλικὴ ἐπανάκτηση τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ διάλυση αὐτῆς τῆς κοινωνίας, πραγματωμένη σὲ μιὰ ἐπὶ μέρους τάξη, εἶναι τὸ προλεταριάτο¹².

Τὸ προλεταριάτο μόλις ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται στὴ Γερμανία, χάρις στὶς ἀπαρχὲς τῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης, γιὰτὶ δὲν εἶναι ἡ φτώχεια πού προέρχεται ἀπὸ φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ ἡ τεχνητὰ δημιουργημένη φτώχεια, δὲν εἶναι ἡ σύνθλιψη τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων πού μηχανικὰ προκαλεῖται ἀπὸ τὸ βάρος τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ ἡ ἀνθρώπινη μάζα ἡ προερχόμενη ἀπὸ τὴ βίαιη διάλυση τῆς κοινωνίας αὐτῆς, καί, κατ' ἀρχὴν, ἀπὸ τὴ διάλυση τῶν μεσαιῶν τάξεων, πού συγκροτεῖ τὸ προλεταριάτο, ἂν καὶ σιγά-σιγά, ὅπως εἶναι αὐτονόητο, οἱ ἀπὸ φυσικοῦ τους φτωχοὶ καὶ οἱ δουλοπάροικοι τῆς γερμανοχριστιανικῆς κοινωνίας πυκνώνουν κι αὐτοὶ τίς γραμμὲς του.

Ἀναγγέλλοντας τὴ διάλυση τῆς προγενέστερης τάξης τοῦ κόσμου, τὸ προλεταριάτο δὲν κάνει τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἐκφράζει τὸ μυστικὸ τῆς ἰδίας του τῆς ὑπαρξῆς, γιὰτὶ εἶναι ἡ ντε φάκτο διάλυση τῆς τάξης αὐτῆς. Ζητώντας τὴν ἀρνηση τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας, τὸ προλεταριάτο ἀνυψώνει σὲ ἀρχὴ τῆς κοινωνίας ἐκεῖνο πού ἡ κοινωνία ἔθεσε σὰν ἀρχὴ γι' αὐτό, αὐτὸ πού προσωποποιεῖ, χωρὶς νὰ ἔχει αὐτὸ τὸ ἴδιο συμμετάσχει σὲ τοῦτο καθόλου, μιὰ καὶ εἶναι τὸ ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνίας. Ὁ προλετάριος λοιπὸν βρίσκεται, σὲ σχέση μὲ τὸν κόσμο τοῦ μέλλοντος, νὰ ἔχει τὸ ἴδιο δικαίωμα πού ἔχει ὁ Γερμανὸς βασιλιάς σὲ σχέση μὲ τὸν κόσμο τοῦ παρόντος, ὅταν λέει γιὰ τὸ λαὸ πὼς εἶναι ὁ λαὸς του, ὅπως λέει γιὰ τὸ ἄλογο πὼς εἶναι τὸ ἄλογό του. Ὁ βασιλιάς, διακηρύσσοντας πὼς ὁ λαὸς εἶναι ἀτομικὴ του ἰδιοκτησία, ἐκφράζει ταυτόχρονα καὶ τὸ ὅτι ὁ ἀτομικὸς ἰδιοκτήτης εἶναι βασιλιάς.

Ἡ φιλοσοφία βρίσκει στὸ προλεταριάτο τὰ ὑλικά της ὄπλα, ὅπως τὸ προλεταριάτο βρίσκει στὴ φιλοσοφία τὰ πνευματικά του ὄπλα, κι ἀμέσως μόλις ἡ ἀστραπή τῆς σκέψης θὰ χτυπήσῃ κατάκαρδα τὸ παρθένο τοῦτο λαϊκὸ ἔδαφος, θὰ συντελεστεῖ ἡ χειραφέτηση πού θὰ κάνει τοὺς Γερμανοὺς ἀνθρώπους.

Ἄς συνοψίσουμε τὸ συμπέρασμά μας:

Ἡ μόνη δυνατὴ ἀπελευθέρωση τῆς Γερμανίας στὴν πράξη εἶναι ἡ ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς θεωρίας πού διακηρύσσει ὅτι ὁ

άνθρωπος είναι τὸ ὑπέρτατο ὄν γιὰ τὸν ἄνθρωπο. Στὴ Γερμανία, ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ μεσαίωνα δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ ἂν ὑπάρξει ταυτόχρονα ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὰ μερικῶν χαρακτῆρα ξεπεράσματα τοῦ μεσαίωνα. Στὴ Γερμανία καμιά μορφὴ δουλείας δὲν μπορεῖ νὰ συντριβεῖ χωρὶς νὰ συντριβεῖ κάθε μορφὴ δουλείας. Ἡ Γερμανία ποὺ πηγαίνει στὸ βάθος τῶν πραγμάτων, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαναστατήσῃ χωρὶς νὰ κάνει ἐπανάσταση συθέμελα. *Χειραφέτηση τοῦ Γερμανοῦ σημαίνει χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου.* Ἡ κεφαλὴ τῆς χειραφέτησης αὐτῆς εἶναι ἡ φιλοσοφία, καρδιὰ τῆς τὸ προλεταριάτο¹³. Ἡ φιλοσοφία δὲν μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ χωρὶς νὰ ἐξαλείψῃ τὸ προλεταριάτο, τὸ προλεταριάτο δὲν μπορεῖ νὰ ἐξαλειφθεῖ χωρὶς νὰ πραγματώσῃ τὴ φιλοσοφία.

“Ὅταν ὅλες οἱ ἐσωτερικὲς προϋποθέσεις θὰ ἔχουν πληρωθεῖ, ἡ μέρα τῆς γερμανικῆς ἀνάστασης θὰ ἀναγγελεθῇ ἀπὸ τὸ λάλημα τοῦ γαλατικοῦ κόκορα.

Γράφηκε ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1843 μέχρι τὸ Γενάρη 1844.
Πρωτοδημοσιεύτηκε στὴν *Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1844.

Ἐπιγραφή: Karl Marx

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ «ΕΙΣΑΓΩΓΗ»

1. Όπως σωστά έχει παρατηρηθεί, ή περίφημη αυτή ρήση του Μάρξ είναι, στη φραστική της διατύπωση, ένας συγκερασμός, μια «κράση» της θέσης του Πασκάλ που θεωρεί τη θρησκευτική πίστη ως «στοίχημα υπέρ της ύπαρξης του Θεού» και του αποφθέγματος του Μπαλζάκ: τα λαχεία είναι το όπιο του λαού. Η θρησκεία ως «φантаσμαγορική πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας», λειτουργεί ως έκφραση του ανθρώπινου δράματος και ταυτόχρονα ως διαμαρτυρία εναντίον της δυστυχίας της ανθρώπινης ύπαρξης, είναι το συνεπαγόμενο της ανθρώπινης άθλιότητας και ταυτόχρονα ή έξοδος από την άθλιότητα αυτή. Ο Μάρξ καταδικάζει τη θρησκεία όχι γιατί αποτελεί μια αντίφαση στη ratio —«αυτό θα ήταν Βολταίρος, όχι Μάρξ» όπως χαρακτηρίστικά λέει κάπου ο M. Merleau-Ponty — αλλά γιατί ή θρησκεία απελευθερώνει τον άνθρωπο φανταστικά, είναι μια άπατηλή λύση και ως τέτοια αποπροσανατολίζει τον άνθρωπο από την αναζήτηση της πραγματικής λύσης. Η θρησκεία είναι ο «στεναγμός της καταπιεζόμενης ύπαρξης» και ο στεναγμός είναι κακό όχι γιατί στερείται ύλικής υπόστασης αλλά γιατί άνακουφίζει και γλυκαίνει τον ανθρώπινο πόνο.

2. Ιστορική σχολή του δικαίου έχει άποκληθεί ή σχολή φιλοσοφικής έρμηνείας και θεώρησης του δικαίου που συναρτούσε βασικά τó χαρακτήρα τών νόμων και τών θεσμών κάθε έθνους από τά γενικά χαρακτηριστικά της ιστορικής του πορείας. Κύριος εκπρόσωπος της σχολής αυτής ήταν ο Κάρλ φόν Σαβινύ, που τήν πρωτοδιατύπωσε στο νεοσύστατο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου στα 1810. Από τήν άναφορά που της κάνει ο Μάρξ φαίνεται ή μεγάλη επίδραση που είχε από τότε στους κύκλους της γερμανικής συντήρησης και τó ότι άποτελούσε ένα από τά θεωρητικά δπλα άμυνας άπέναντι στη διάδοση στη Γερμανία τών θεών του φιλελευθερισμού και του ίακωβινισμού.

3. Ο Μάρξ σάρκασε πάντοτε με δξύτητα τήν τάση νά αναζητείται στην άρχέγονη ζωή τών γερμανικών δρυμών ή εξέγηση για τή «ρωμαλεότητα» και τó «σφρίγος» της γερμανικής φυλής. Οί αντίλήψεις αυτές που εμπνέονται από τήν έγγελιανή άντιπαράθεση του βάρβαρου και σφριγηλού γερμανικού κόσμου άπέναντι στον παρακμάζοντα και φθίνοντα ρωμαϊκό πολιτισμό, λειτούργησαν τελικά σαν ένα είδος πρώιμου τευτονικού ρατσισμού που δέν άφησε άνεπηρέαστο κανένα γερμανό διανοητή από τον Φίχτε με τον «Λόγο

πρὸς τὸ γερμανικὸ ἔθνος» μέχρι τὸν ἴδιο τὸν Φρειδ. Ἔνγκελς. Ὁ Ἔνγκελς στὶς ἱστορικές του μελέτες, ὅπως καὶ στὴν πολιτικὴ του ἀρθρογραφία, ἀφήνει νὰ διαφανεῖ μιὰ ἄκρατη «τευτονομανία» ποὺ ἀποτελεῖ κατὰ κάποιον τρόπο τὸ ψυχολογικὸ ὑπόβαθρο ποὺ στηρίζει τοὺς ἀπρόσμενους γιὰ τὴν πένα τοῦ Ἔνγκελς περιφρονητικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὶς σλαβικὲς ἐθνότητες σὰν «λαῶν ποὺ ψυχορραγοῦν», ποὺ πρέπει νὰ «ἀπορροφηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἰσχυροὺς τοὺς γείτονες», «ἐθνάρια» κλπ. (βλ. ἄρθρο «Πολωνοί, Τσέχοι καὶ Γερμανοί», *New York Daily Tribune*, 5 Μάη 1852, ἄρθρο «Πανσλαυισμός» στὴν ἴδια ἐφημ., 15 Μάη 1852, καθὼς καὶ ἐπιστολὴ τοῦ Ἔνγκελς στὸν Μάρξ, 23 Μάη 1851, σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα τῆς μεταχείρισης τῶν Πολωνῶν.)

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες αὐτὲς στάσεις, ἡ γενικὴ ἀντιμετώπιση ἀπὸ μέρους τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς τῶν ἐθνικῶν κινήματων καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνικοτήτων ποὺ συντάραζαν καὶ σφράγιζαν ὁλόκληρο τὸν περασμένο αἰῶνα, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ τεράστια παραγνώριση καὶ ὑποτίμηση τῆς σημασίας τοῦ ἐθνικοῦ παράγοντα καὶ τοῦ ἐθνικοῦ συναισθήματος. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν υπερτίμηση τῶν δυνατοτήτων τοῦ προλεταριακοῦ κινήματος —ποὺ τὴν ἐπικράτησή του τὴ θεωροῦσαν ὑπόθεση τοῦ αἰῶνα τους—, συναιρῶντας τὸ ὅλο νοήμα τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος στὶς κοινωνικὲς ἐπιδιώξεις τῶν ἀστῶν καὶ ἐντάσσοντας τὴν ἐγγεληνὴ διάκριση «ἱστορικῶν» καὶ «μὴ ἱστορικῶν» λαῶν στὴν προοπτικὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς σοσιαλιστικῆς ἐπανάστασης, ὁ Μάρξ καὶ ὁ Ἔνγκελς θεώρησαν τὴν ὀρμητικὴ κίνηση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνοτήτων πρὸς τὴ χειραφέτησή τους σὰν ἓνα παρα-ἱστορικὸ ἐπεισόδιο τῆς ἐποχῆς καὶ ρύθμιζαν τὴ στάση τους ἀπέναντι σ' αὐτὲς ἀνάλογα μὲ τὸ κατὰ πόσον «χρησίμευαν» ἢ ὄχι στὸ κοινωνικὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα. Ἔτσι ἀπὸ πολὺ νωρὶς —ἀπὸ τὸ 1845— βλέπουμε τὸν Μάρξ νὰ βεβαιώνει ὅτι «σὲ ὅλους τοὺς λαοὺς ἡ πεισματικὴ προσκόλληση στὴν ἐθνικὴ ἄποψη δὲ συναντιέται πιά παρὰ ἀνάμεσα στὴν ἀστικὴ τάξη καὶ τοὺς συγγραφεῖς τῆς» (ΓΙ, 518), φράση ποὺ γιὰ ὅποιονδήποτε ἔχει ἔστω καὶ μιὰ θολὴ εἰκόνα τῆς ἱστορίας ὁλόκληρου τοῦ εὐρωπαϊκοῦ 19ου αἰῶνα ἤχει τουλάχιστον παράδοξα. Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς παραμονῆς τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος ἔξω ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ ὀρίζοντα τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἔνγκελς ἦταν ἡ ὀλικὴ σχεδὸν ἐξάλειψή του ἀπὸ τὰ δεδομένα ποὺ συγκροτοῦσαν τὰ μαρξιστικὰ κινήματα μέχρι πρόσφατα καὶ συνακόλουθα ἡ ἀδυναμία τους νὰ ἀποφύγουν συχνὰ στάσεις ἀντεθνικοῦ χαρακτήρα. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι πάνω στὸ σοβαρὸ τοῦτο θέμα ἐπὶ ἓνα ὁλόκληρο αἰῶνα καὶ μέχρι σήμερα ἀκόμη ἡ ἀποκλειστικὴ θεωρητικὴ τροφὴ τῶν militants τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος —μὲ μόνη ἐξαιρέση τὶς προσπάθειες γιὰ βαθύτερη προσέγγιση τοῦ θέματος ποὺ ἔγιναν τὸν καιρὸ τοῦ αὐστρομαρξισμοῦ τῆς 2ης Διεθνούς ἀπὸ τοὺς Renner καὶ Bauer— ὑπῆρξε ἡ σταλινικὴ μπροσούρα «Ὁ μαρξισμὸς καὶ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα», ὅπου ὁ ἄκρος ἐκχυδαῖσμός συμβαδίζει μὲ τὴν παχυλὴ ἄγνοια τῶν ἱστορικῶν δεδομένων.

Ὅσο γιὰ τὴν προσπάθεια νὰ «νομιμοποιηθεῖ» ἱστορικὰ ὁ φιλελευθερισμὸς μὲ τὴν ἀναζήτηση στὸ παρελθὸν προτύπων, αὐτὴ εἶχε ἐπεκταθεῖ καὶ στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ «ἀνολοκλήρωτου» ἢ «οὐτοπικοῦ» σοσιαλισμοῦ ποὺ θεμελιῶναν τὴν πάλιν γιὰ τὴν ἐξάλειψη τῆς ἰδιοκτησίας στὴν ὑπαρξὴ τῶν πρωτογενῶν κοινωνιῶν ὅπου κυριαρχοῦσε ἡ κοινοκτημοσύνη καὶ συμπέραιναν ἔτσι τὴ δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς ἀταξικῆς κοινωνίας ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τῆς στὸ παρελ-

θόν και τις σποραδικές επιβιώσεις της στο παρόν. 'Ο Μάρξ καυτηρίασε και αυτή την τάση και της καταλόγισε ακριβώς την ανιστορικότητά της: «... ο άνολοκλήρωτος ακόμη κομμουνισμός αναζητά μια ιστορική απόδειξη στους παρωχημένους ιστορικούς σχηματισμούς που αντιβαίνουν στην ατομική ιδιοκτησία, την απόδειξη αυτή την αναζητά σ' αυτό που υπάρχει τώρα, τονίζοντας όρισμένες μεμονωμένες στιγμές της εξέλιξης και νομίζοντας έτσι ότι αποδεικνύει τίτλους ιστορικής εγγένειας. Μ' αυτό όμως δεν κάνει τίποτε άλλο παρά να φανερώνει ότι η ιστορία στο άσυγκριτα μεγαλύτερο της μέρος αντίκειται στις διαβεβαιώσεις αυτές και αποδείχνει έτσι ότι αν ο κομμουνισμός αυτός υπήρξε κάποτε, ή παρωχημένη του ύπαρξη άναιρεί ακριβώς την παρουσίασή του ως ούσιώδους» (Χ44, 88). 'Η αντίθεση όμως αυτή στην προσπάθεια να θεμελιωθεί ιστορικά ένα κίνημα με την προσφυγή στην προ-ιστορία ατόνισε σιγά-σιγά στον Μάρξ και πολύ περισσότερο στον Ένγκελς όταν άργότερα ή χρήση της εγελιανής διαλεκτικής για την ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης έδωσε καινούργιο βάρος στις κοινωνίες των γενών που θεωρήθηκαν σαν το άφετηριακό σημείο της πορείας των ανθρώπινων κοινωνιών που, περνώντας από τη φάση του άλλοτριωτικού διχασμού τους στην παραγωγή και κατά συνέπεια στο χώρο των κοινωνικών σχέσεων, επιστρέφουν στην παλιά συμφιλίωση και ενότητα θεωρίας και πράξης σε μια διαφορετική, ανώτερη βάση (Βλ. τις τελευταίες σελίδες της «Καταγωγής της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους» όπου συμπυκνώνεται με σαφήνεια και καθαρότητα ή μεταφορά αυτή του εγελιανού κύκλου της πορείας του Πνεύματος στο χώρο της συγκεκριμένης ιστορίας της ανθρώπινης κοινωνίας.)

4. 'Η Γερμανία ήταν τότε χωρισμένη σε 39 συνομόσπονδα κρατίδια, 11 πριγκηπάτα και 4 ελεύθερες πόλεις. Σύνολο 54 αυτόνομες ή ήμιαυτόνομες έδαφικές ενότητες! Μακρυνά κατάλοιπα της πολυδιαίρεσης αυτής είναι τα σημερινά κρατίδια του Λουξεμβούργου και του Λιχτενστάιν.

5. 'Ολόκληρη ή παραπάνω σαρκαστική παρουσίαση της διαφορᾶς του γερμανικού από το άγγλο-γαλλικό παραδοσιακό καθεστῶς είναι εμπνευσμένη από την εγελιανή ανάλυση της αρχαίας τραγωδίας και κωμωδίας και της σημασίας της διαδοχής της μίας από την άλλη. "Όσο ή πίστη στους θεούς ήταν ζωντανή και ή αυτοσυνείδηση λειτουργούσε εκδηλούμενη ως πνευματική ενότητα θεϊκού χαρακτήρα, ως 'Ανάγκη, ή σύγκρουση του ανθρώπου με την πορεία των πραγμάτων, με την άδυσώπητη Είμαρμένη έχει τραγικό, δραματικό χαρακτήρα. Συντρίβεται σε μια μάχη στην όποία είναι «ήρωας πραγματικός». "Όταν όμως διαρρηγνύεται το θείο περίβλημα και το ύποκειμενο απογυμνώνεται από το κέλυφος που το περικλείει, τότε ο αδύναμος άνθρωπάκος που απομένει μόνο πηγή κωμικού, ήρωας κωμωδίας μπορεί να γίνει. Και ο κόσμος αποχωρίζεται τον παλιό κόσμο των ειδώλων μέσα σε ήλαρότητα και εϋθυμία. 'Ο Μάρξ «μεταφράζοντας» τον Χέγκελ στη γλώσσα της ιστορικής πραγματικότητας, στη γλώσσα του συγκεκριμένου, απαιτεί τη μέσα στο γενικό καγχασμό κατάρρευση μιάς μορφῆς καθεστῶτος που ή ιστορία έχει πιά έμπρακτα και μέσω τραγικών συγκρούσεων θάψει άλλου ('Αγγλία-Γαλλία) και που επιβιώνει στη Γερμανία σε εκδηλη αντίθεση με όσα αξιώματα καθολικά αναγνωρίζει πιά ή εποχή.

Παρόλο που μιλούν για τη συγκεκριμένη ιστορία, είναι έντονη και στις

δυο παραπάνω παραγράφους ή εγγελιανή αντίληψη της ιστορικής πορείας σαν έκφραση του Καθολ. Λόγου και που κορυφώνεται στο τέλος με την κατακλείδα: «Γιατί ή πορεία αυτή της ιστορίας; Για να μπορέσει ή ανθρωπότητα να αποχωριστεί ξένοιαστα το παρελθόν της. Τόν ιστορικό αυτό ρόλο της ξενοιασιᾶς διεκδικούμε για τις πολιτικές δυνάμεις της Γερμανίας.»

6. Έδω ό Μάρξ κάνει λογοπαίγνιο με τη λέξη *listig*, δόλιος, και τό όνομα του Φρίντριχ Λίστ (1789-1846) θεωρητικού και εμπνευστή της προστατευτικής οικονομικής πολιτικής και ιδρυτή της *Zollverein*, της τελωνιακής ένωσης όλων τών γερμανικῶν κρατῶν πλην της Αύστρίας. Μή έχοντας ακόμη μελετήσει συστηματικά την οικονομία ό Μάρξ έχει μιᾶ σέ γενικές γραμμικές αντίθετική στάση ἀπέναντι στη συντηρητικής όσμής προστατευτική πολιτική του Λίστ. Τό κύριο έργο του Λίστ, *Das nationale System der politischen Öconomie*, ό Μάρξ τό διάβασε και κράτησε σημειώσεις από αυτό στη διάρκεια της παραμονής του στο Παρίσι στα 1844. Σαφή και ολοκληρωμένη θέση του Μάρξ ἀπέναντι στο πρόβλημα: προστατευτισμός ή ελεύθερη ανταλλαγή, έχουμε στο λόγο του για την ελευθερία του εμπορίου στο Λονδίνο στα 1848 όπου τελειώνει έτσι:

«... τό προστατευτικό σύστημα συντηρεί ενώ τό σύστημα της ελεύθερης ανταλλαγής καταστρέφει. Διαλύει τις παλιές εθνότητες και ώθει στο έπακρο τόν ανταγωνισμό αστικής τάξης - προλεταριάτου. Κοντολογής, τό σύστημα της ελευθερίας του εμπορίου επιταχύνει την κοινωνική επανάσταση. Μόνο μ' αυτή την επαναστατική έννοια, Κύριοι, ψηφίζω υπέρ της ελεύθερης ανταλλαγής» (Pl., I, 156).

7. Λέγοντας «πολιτικό κόμμα» ό Μάρξ δέν έννοει σέ καμιά περίπτωση τό κόμμα με τη σημερινή έννοια: ένωση ατόμων με καταστατικές αρχές, πειθαρχία, κοινή ήγεςία και πρόγραμμα συντήρησης ή αλλαγής τών δημόσιων πραγμάτων. Ό Μάρξ χρησιμοποιεί αυτή την καινοφανή για την εποχή εκείνη λέξη, τό «νεολογισμό» ἄς πούμε αυτόν, με την έννοια αυτού που θα λέγαμε περίπου σήμερα «τάση» ή «μερίδα» ή «κύκλο» ανθρώπων με κοινές γενικά αντιλήψεις, γι' αυτό και την μεταχειρίζεται για να προσδιορίσει τις διαφορετικές απόψεις που δίχαζαν τη διανόηση της Γερμανίας τότε, κύρια τό περίφημο *Doctorgelub* του Βερολίνου. Τους κύκλους που προσδιορίζει σαν «πρακτικό πολιτικό κόμμα» και «θεωρητικό πολιτικό κόμμα» μερικά χρόνια νωρίτερα τούς προσδιόριζε ως «φιλελεύθερο κόμμα» που «κύριο προσδιορισμό έχει την έννοια και την αρχή της φιλοσοφίας» και ως «κόμμα της θετικής φιλοσοφίας» με κύριο χαρακτηριστικό τη «Στιγμή της πραγματικότητας» (βλ. *Pages de Karl Marx I*, Ραγος, σελ. 60-61). Στα μετέπειτα γραπτά του εξακολουθεί να χρησιμοποιεί τη λέξη με τη γενική έννοια της «παράταξης», του «κινήματος», μη διαχωρίζοντας ποτέ την έννοια του «κόμματος» από τό κοινωνικό κίνημα τών εργαζομένων: «Οί κομμουνιστές δέν αποτελούν ένα ξεχωριστό κόμμα ἀπέναντι στα ἄλλα εργατικά κόμματα. Δέν έχουν διαφορετικά συμφέροντα απ' αυτά του προλεταριάτου στο σύνολό του... είναι τό πιο αποφασιστικό τμήμα τών εργατικῶν κομμάτων όλων τών χωρῶν, τό τμήμα που προχωρεί πάντα μπρός» (KM, Pl., I, 174). Ό Μάρξ υπερασπίστηκε πάντοτε τόν έαυτό του από κάθε προσπάθεια να θεωρηθεί ως ό αρχηγέτης μιᾶς κάποιας στενής και αύστηρά καθορισμένης πολιτικής οργάνωσης ή ομάδας: «'Από

τότε πού, ύστερα από δική μου αίτηση, ή Λίγκα διαλύθηκε τὸ Νοέμβρη 1852, δὲν ἀνῆκα (οὔτε ἀνήκω) σὲ καμιὰ μυστικὴ ἢ νόμιμη ὀργάνωση· ἄρα τὸ κόμμα, μὲ τὴν ἐφήμερη τούτη ἔννοια, ἔπαυε νὰ ὑπάρχει ἀπὸ ὀχτῶ χρόνια γιὰ μένα[...]. Ἡ Λίγκα, ὅπως καὶ ἡ Ἑταιρεία τῶν Ἐποχῶν, ὅπως καὶ ἑκατὸ τέτοιες ὀργανώσεις δὲν ἀποτελοῦν παρὰ ἐπεισόδιο στὴν ἱστορία τοῦ κόμματος πού γεννιέται αὐθόρμητα ἀπὸ τὸ ἔδαφος τῆς σύγχρονης κοινωνίας. Προσπάθησα νὰ διαλύσω τὴν παρεξήγηση σχετικὰ μὲ τὸ «κόμμα», λὲς καὶ μ' αὐτὸ τὸν ὄρο ἔννοοῦσα μιὰ «ὀργάνωση» πού ἔχει ἐξαφανιστεῖ ἀπὸ ὀχτῶ χρόνια ἢ τὴ σύνταξη μιᾶς ἐφημερίδας πού ἔχει κλείσει πρὶν ἀπὸ δώδεκα χρόνια. Λέγοντας κόμμα, ἔννοῶ τὸ κόμμα μὲ τὴν καθαρὰ ἱστορικὴ του ἔννοια» (Ἐπιστολὴ στὸν Freiligrath, 29-2-1860).

8. Μεταφράζουμε μὲ τὴ λέξη «ξεπερνῶ» τὸ περίφημο *aufheben*, ἔννοια-βᾶση ὀλοκλήρης τῆς ἐγελιανῆς φιλοσοφίας καὶ ὄλων τῶν ρευμάτων σκέψης πού πήγασαν ἀπὸ τὴν ἀστεϊρευτὴ ἐγελιανὴ πηγὴ. Στὴν ἐγελιανὴ γλώσσα τὸ περιεχόμενο τῆς ἔννοιας αὐτῆς — πού διατήρησε ἀτόφιο ὁ Μάρξ σὰν τὸν «ῥηθολογικὸ πυρήνα» τοῦ ἐγελιανισμοῦ ἀπαλλάσσοντάς τον ἀπὸ τὸ «μυστικιστικὸ περίβλημά» του— δηλώνει τὸ γεγονὸς τῆς *διαλεκτικῆς* ἀλλαγῆς, τῆς ἀλλαγῆς πού προέρχεται ἀπὸ τὴν «ἀρνηση τῆς συνείδησης πού *ξεπερνᾷ* μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ *διατηρεῖ* καὶ νὰ *ἀνακρατᾷ* αὐτὸ πού *ξεπέρασε*» (ΦΠ, I, 160), διαδικασία πού δὲν βιώνεται ὡς τέτοια ἀπὸ τὴ δρώσα ὑπαρξη, ἀλλὰ πού τὴν κατανοεῖ ἔτσι ὁ φιλόσοφος πού θεᾶται ὀλοκληρωμένο πιά τὸν κύκλο τοῦ γίνεσθαι.

Ἡ Χέγκελ στὴ «Λογικὴ» του χαρακτηρίζει τὸ *aufheben* σὰν μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες ἔννοιες τῆς φιλοσοφίας, πού τὸ νόημά της πρέπει μὲ ἀκρίβεια καὶ προσοχὴ νὰ κατανοηθεῖ καὶ πού δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἐκμηδένιση. «Ὅ,τι *ξεπερνιέται* δὲν σημαίνει ὅτι γίνεται μηδέν. Τὸ μηδέν εἶναι ἡ *ἀμεσότητα*· αὐτὸ ὅμως πού *ξεπερνιέται* *διαμεσοποιεῖται*, εἶναι μὴ ὑπάρχον, ὡς *ἀποτελεσμα* ὅμως πού προῆλθε ἀπὸ κάτι τὸ ὑπάρξαν· ἔχει λοιπὸν ἐν ἑαυτῷ τὸν προσδιορισμὸ ἀπὸ τὸν ὁποῖο προῆλθε.»

9. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ θρησκεία πού τοποθετεῖ τὴ ρίζα, τὴ θεμελίωση τοῦ ἀνθρώπου ἔξω ἀπὸ αὐτόν, πού θεωρεῖ τὸν ἄνθρωπο κατοικία τοῦ θεοῦ, εἰκόνα καὶ ὁμοίωση μιᾶς ἄλλης, ὑψηλότερης ὑπερβατικῆς Οὐσίας, ὁ Μάρξ (τοποθετούμενος στὴν καθαρὴ φοῦερμαχιανὴ σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου προβλήματος) εἶναι κατηγορηματικὰ ἀνθρωποκεντρικός. Ἡ φράση αὐτῆ: «ἡ ρίζα γιὰ τὸν ἄνθρωπο εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος» ἔχει πῶς πάνω διατυπωθεῖ ἀναλυτικότερα σὲ μιὰ γλώσσα πού παρὰ τὸν ἐγελιανὸ της χρωματισμὸ —βλέπει τὸν ἀπελευθερωμένο ἄνθρωπο νὰ ἔχει φτάσει στὴν ἐποχὴ τοῦ λόγου ἔχοντάς διατρέξει τὶς τρεῖς Στιγμὲς συνείδησης, αὐτοσυνείδησης, λόγου— εἶναι ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὴν φοῦερμαχιανὴ ἀντίληψη: «Ἡ κριτικὴ τῆς θρησκείας καταστρέφει τὶς αὐταπάτες τοῦ ἀνθρώπου γιὰ νὰ μπορέσει (αὐτὸς) νὰ δράσει, νὰ σκεφτεῖ, νὰ διαμορφώσει τὴν πραγματικότητά του σὰν ἄνθρωπος ἀπαλλαγμένος ἀπὸ τὶς αὐταπάτες, πού ἔχει φτάσει στὴν ἡλικία τοῦ λόγου γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του, γύρω ἀπὸ τὸν πραγματικὸ του ἥλιο. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι παρὰ ὁ ἀπατηλὸς ἥλιος πού περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ὅσο ὁ ἄνθρωπος δὲν περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του.»

10. Ὁ ὄρος *burgerliche Gesellschaft* στὰ γερμανικά σημαίνει τόσο τὴν «κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν» ὅσο καὶ τὴν «ἀστική κοινωνία», πράγμα πού ὀδηγήσε σὲ σημαντικές συγχύσεις στὶς μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Μάρξ στὶς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες ὅπου ὁ ὄρος μεταφράζεται πότε ὡς *société civile*, *società civile*, *civil society*, πότε ὡς *société bourgeoise*, *borgese* κλπ. στὶς διάφορες κατὰ καιροὺς ἐκδόσεις τῶν ἴδιων κειμένων. Ἡ διαφορὰ ὅμως εἶναι σημαντικὴ καὶ μεγάλη. Ἡ κοινωνία τῶν *bourgeois* ἐμπεριέχεται στὴν κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν, «βγαίνει» ἱστορικὰ ἀπὸ αὐτὴ καὶ δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτή. Ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ὁ ιδιώτης, τὸ ἐπὶ μέρους συναλλασσόμενο ἄτομο γίνεται ἡ κυρίαρχη καὶ τυπικὴ ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας στὴν κοινωνία, ἀπὸ τὴ στιγμὴ πού ἡ ἐνότητα τῆς παλιᾶς παραδοσιακῆς τάξης διαρρηγνύεται, τότε ὁ *ἀστός* γίνεται σιγά-σιγά ἡ ἔκφραση τοῦ *ιδιώτη* στὸ χῶρο τῆς οικονομικῆς σχέσης καὶ ζωῆς. Γι' αὐτὸ καὶ τελικὰ στὸν Μάρξ ὁ ὄρος χρησιμοποιεῖται στὴν ἀρχὴ μὲ τὴν πρώτη ἔννοια καὶ στὰ ὄριμα ἔργα του ὀριστικοποιεῖται μὲ τὴ δεύτερη. Τὸ πῶς πρέπει ὅμως νὰ μεταφράζεται κάθε φορά ὁ ὄρος εἶναι ἓνα λεπτὸ πρόβλημα πού ἡ ἐσφαλμένη του λύση δυσκολεύει πάρα πολὺ τὴν κατανόηση τῆς σκέψης τοῦ Μάρξ (Παράδειγμα ἢ 10ῃ θέσῃ τοῦ Φόνερμπαχ, ὅπου στὶς ξένες ἐκδόσεις ἄλλοτε μεταφράζεται σωστὰ ὡς «κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν» καὶ ἄλλοτε λάθος ὡς «ἀστική κοινωνία».) Ὁ μόνος ἀσφαλῆς ὀδηγὸς εἶναι ἡ προσοχὴ στὸ νόημα καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ κάθε φορά συγκεκριμένου κειμένου.

Ὅσον ἀφορᾷ τῶρα τὸ συγκεκριμένο τρόπο μετάφρασης στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα, προτιμήσαμε τὸν ὄρο «κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν» (συμφωνώντας μὲ τὴ μετάφραση τοῦ Κ. Φιλίνη στὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ πρώτου μέρους τῆς «Γερμανικῆς Ἰδεολογίας» ἐκδ. Γκούτενμπεργκ, καὶ προσθέτοντας μόνον τὶς συνδετικὲς παύλες γιὰ νὰ τονισθεῖ τὸ ἐνιαῖο ἐννοιολογικὰ, λειτουργικὰ καὶ λεξιλογικὰ τοῦ ὄρου), γιατί πιστεύουμε ὅτι ἀποδίδει περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο τὸ νόημα πού ἡ ἐγελο-μαρξιστικὴ σκέψη ἀποδίδει στὴν *burgerliche Gesellschaft* ὡς τὸ διαμεσοποιημένο ἀπὸ τοὺς θεσμοὺς ἀφηρημένο ἄθροισμα *ἐπὶ μέρους* ἀτόμων (Χέγκελ) καὶ ὡς τὸ σύνολο τῶν ὑλικῶν σχέσεων καὶ συναλλαγῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων (Μάρξ).

Ὁ Χέγκελ ἀναλύει ἔτσι τὸν ὄρο στὴν «Ἐγκυκλοπαίδεια» § 523: «Ἡ ὑπόσταση, ὡς πνεῦμα πού ἀφηρημένα ἐπιμερίζεται σὲ πολυάριθμα *πρόσωπα* (ἢ οἰκογένεια δὲν εἶναι παρὰ ἓνα μοναδικὸ πρόσωπο), σὲ οἰκογένειες ἢ σὲ μεμονωμένα ἄτομα, πού ὑπάρχουν δι' ἑαυτὰ σὲ αὐτόνομη ἐλευθερία καὶ ὡς ιδιώτες, χάνει κατ' ἀρχὴν τὸν καθορισμὸ τῆς στὸ πεδίο τῆς ἠθικῆς στάσης, δεδομένου ὅτι τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἔχουν ὡς συνείδηση καὶ σκοπὸ ὄχι τὴν ἀπόλυτη ἐνότητα, ἀλλὰ τὴν δική τους ἰδιαιτερότητα καὶ τὴν ὑποκειμενικότητά τους —ἀτομικιστικὸ σύστημα. Ἡ ὑπόσταση γίνεται λοιπὸν ἀπλὴ καθολικὴ, διαμεσοποιητικὴ διασύνδεση ἀνάμεσα σὲ αὐτόνομους πόλους καὶ τὰ ιδιωτικὰ τους συμφέροντα· τὸ σύνολο τῆς διασύνδεσης τούτης εἶναι τὸ κράτος ὡς κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν ἢ ὡς ἐξωτερικὸ κράτος». Καὶ στὶς «Ἀρχὲς τῆς Φιλοσοφίας τοῦ δικαίου» γίνεται ἀκόμη σαφέστερος: Ἡ κοινωνία εἶναι ἓνα πληθὸς οἰκογενειῶν πού «συμπεριφέρονται γενικὰ σὰν συγκεκριμένα ἀνεξάρτητα πρόσωπα καί, συνεπῶς, βρίσκονται σὲ μιὰ ἐξωτερικὴ σχέση μεταξύ τους... Ἐκφρασμένο τοῦτο κατ' ἀρχὴν ἀφαιρετικὰ μᾶς δίνει τὸ στοιχεῖο τοῦ *ἐπὶ*

μέρους, που όμως έχει μιὰ σχέση με τὸ καθολικό. Στὴ σχέση όμως τούτη τὸ καθολικό εἶναι μόνο ἡ ἐσώτερη βάση καὶ ὑπάρχει μόνο με τυπικό (Formalen) τρόπο ἐκδηλούμενο μόνο μέσω τοῦ ἐπὶ μέρους. Ἐκείνη, ἡ κατάσταση τούτη... ἐκφράζει τὴν ἀπώλεια τῆς ἀντικειμενικῆς Ἠθικῆς ἢ... γίνεται ὁ χώρος τῶν φαινομένων ὅπου ἡ Ἠθικὴ αὐτὴ ἐκδηλώνεται: ἡ κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν» (ΦΔ, § 181). «Τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο ποὺ εἶναι γιὰ τὸν ἑαυτό του ἕνας ἰδιαίτερος σκοπὸς ὡς σύνολο ἀναγκῶν καὶ ὡς μείγμα φυσικῆς ἀναγκαιότητας καὶ αὐτόβουλης θέλησης εἶναι ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν...» (ΦΔ, § 182).

Ὁ Μάρξ, μεταφέροντας τὴν ἐγγελιανὴ σκέψη στὸν «περὶ λόγος», τονίζει: «Ἡ μορφή τῶν ἀνταλλαγῶν, καθοριζόμενη ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δυνάμεις ποὺ ὑπάρχουν σὲ ὅλα τὰ προηγούμενα ἱστορικὰ στάδια καὶ καθορίζοντάς τες με τὴ σειρά τῆς, εἶναι ἡ κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν, ποὺ προϋπόθεση καὶ θεμελιωτική βάση ἔχει τὴν ἀπλή καὶ τὴ σύνθετη οἰκογένεια...» (ΓΙ, 65). Καὶ παρακάτω: «Ἡ κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν ἀγκαλιάζει τὸ σύνολο τῶν ὑλικῶν σχέσεων τῶν ἀτόμων σὲ ἓνα στάδιο ὀρισμένης ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων... Ὁ ὅρος αὐτὸς ἐμφανίστηκε τὸ 18ο αἰῶνα, ὅταν οἱ σχέσεις ἰδιοκτησίας ἀποσπαστήκαν ἀπὸ τὴν ἀρχαία καὶ μεσαιωνικὴ κοινότητα. Ἡ κοινωνία-τῶν-ιδιωτῶν ὡς τέτοια φθάνει στὴν ἀνάπτυξή τῆς μόνο μέσω τῆς ἀστικῆς τάξης· ὅμως ἡ κοινωνικὴ ὀργάνωση ποὺ παράγεται ἄμεσα ἀπὸ τὴν παραγωγή καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ καὶ ποὺ ἀπὸ πάντα σχηματίζει τὴν βάση τοῦ κράτους καὶ τοῦ ὑπόλοιπου ἐποικοδομήματος τῶν ἰδεῶν, πάντοτε προσδιορίστηκε με τὸ ἴδιο αὐτὸ ὄνομα» (ΓΙ, 104-5).

11. Σεπτεμβριανοὶ νόμοι ὀνομάστηκαν μιὰ σειρά καταστατικῶν μέτρων ὑπὸ μορφή νόμων ποὺ θέσπισε ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Γαλλίας Θιέρσοσ τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1835, ὕστερα ἀπὸ δολοφονικὴ ἀπόπειρα κατὰ τοῦ βασιλιᾶ Λουδοβίκου-Φίλιππου ποὺ ἔγινε τὸν Ἰούλιο τοῦ ἴδιου ἔτους. Καθοριζόταν συνοπτικώτατη διαδικασία γιὰ τὴν ἐκδίκαση τῶν περιπτώσεων στάσης ἢ ἀνταρσίας με ἀθαίρετα ἐπιλεγόμενους ἐνόρκους καὶ ἐπιβάλλονταν ὑπέρογκα πρόσωπα, καθὼς καὶ προληπτικὴ λογοκρισία στὸν τύπο.

12. Στὴ Γερμανία, ὅπου ὁ φιλοσοφικὸς στοχασμὸς ἐξουσιάζει τὴ σκέψη, μόνο ἡ διαμόρφωση μιᾶς κοινωνικῆς μερίδας ποὺ θὰ τὴν χαρακτηρίζει τὸ στοιχείο τῆς καθολικότητας θὰ μπορέσει νὰ ὀδηγήσει στὴν ἀλλαγὴ. Ἄλλαγή ποὺ δὲ μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ἡ ριζικὴ καὶ καθολικὴ χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κοινωνικὴ αὐτὴ μερίδα, τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς κοινωνίας-τῶν-ιδιωτῶν ὑπάρχει: εἶναι ἡ τάξη τῶν βιομηχανικῶν ἐργατῶν, τὸ *προλεταριάτο*. Ὦντας ἀπὸ τὴν ἴδια τοῦ θέσης καὶ κατάστασης ἡ ὀλοκληρωτικὴ ἄρνηση τῆς κοινωνίας αὐτῆς, τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀποδιωγμένο, ἀδικημένο καὶ ἀποστερημένο ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς κοινωνίας τμήμα τῆς (ὄντας ἡ διάλυση μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ τὴν χαρακτηρίζει ἡ συγκρότηση καὶ μὴ ἔχοντας τίποτα, σὲ μιὰ κοινωνία ποὺ τὴν προσδιορίζει ἡ ἰδιοκτησία) τὸ προλεταριάτο γιὰ τὸν Μάρξ εἶναι ἡ «καθολικὴ» τάξη γιὰτὶ ἀρνεῖται «καθολικὰ» τὴν κοινωνία (σὲ ἀντίθεση με τὸν Χέγκελ γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ «καθολικὴ» τάξη εἶναι ἡ τάξη τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων, ἡ γραφειοκρατία ποὺ τὴν χαρακτηρίζουν καὶ αὐτὴ ὁ μισθὸς καὶ ἡ ἔλλειψη ἰδιοκτησίας, στὸν διαμετρικὰ ἀντίθετο ὅμως πόλο τῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας). Συνεπῶς τὸ προλεταριάτο ἔχει τὴν ἱστορικὴ ἀποστο-

λή της ριζικής απελευθέρωσης του ανθρώπου εξαλείφοντας κάθε μορφή δυνάστευσης, ύλικής και πνευματικής, και κάνοντας έτσι πράξη ό,τι μέχρι τώρα οι φιλόσοφοι διαλογίστηκαν στο πεδίο της άφαιρέσης: κατάκτηση της ελευθερίας, κυριαρχία πάνω στη φύση, επιβολή του Λόγου, αναγνώριση των αντιμαχόμενων συνειδήσεων, άρση της αντίθεσης ουσίας και ύπαρξης, συμφιλίωση του ανθρώπου με τον εαυτό του.

Ο Μάρξ όταν έγραφε τις γραμμές αυτές της «Εισαγωγής» συμμεριζόταν τη διάχυτη στη γερμανική διάνοηση της εποχής του αντίληψη για την έμφυτη κλίση του γερμανού προς το φιλοσοφείν, για τη Γερμανία σαν το έσχατο καταφύγιο της θεωρητικής σκέψης και του φιλοσοφικού στοχασμού, για τον άφρημένο διαλογισμό ως ένα είδος φυλετικού χαρακτηριστικού του homo teutonicus. Γι' αυτό και τονίζει τόσο πολύ την απομάκρυνση των κοινωνικών μεταρρυθμιστών της εποχής από τη «γερμανική πραγματικότητα» όπως θα λέγαμε σήμερα, όταν απορρίπτουν τη φιλοσοφία. Σε αντίθεση με τη Γαλλία όπου η αλλαγή προετοιμάζεται από την πολιτική πάλη, από την ένασχόληση με τα κοινά, στη Γερμανία η αλλαγή δε μπορεί να έρθει παρά μόνο αν τη νομιμοποιούν φιλοσοφικά διαπιστευτήρια, αν δικαιώνεται στο μυαλό του γερμανού «θεωρητικά». Μόνο αν η αλλαγή της κοινωνίας θα σημάνει πραγμάτωση της φιλοσοφίας στη ζωή των ανθρώπων, τότε μόνο ο γερμανός θα σταματήσει να «ερμηνεύει» τον κόσμο και θα αποφασίσει να τον «αλλάξει». Και ο κομμουνισμός έχει αυτή τη φιλοσοφική καταγωγή γιατί αποτελεί την αναπόφευκτη κατάληξη της γερμανικής φιλοσοφίας, κατάληξη ανοιχτά διακηρυγμένη από τον Φόουερμαχ. Ο Ένγκελς εκείνη την περίοδο υπερθεμάτιζε σ' αυτή την αντίληψη με τα παρακάτω λόγια: «Το κόμμα μας πρέπει να δείξει ότι η όλες οι φιλοσοφικές προσπάθειες του γερμανικού έθνους από τον Κάντ ως τον Χέγκελ όδηγούν στον κομμουνισμό ή στάθηκαν άνώφελες· οι Γερμανοί θα πρέπει ή να απορρίψουν όλους τους μεγάλους φιλόσοφους που θεωρούν δόξα του έθνους τους ή να αποδεχθούν τον κομμουνισμό.»

Η αντίληψη όμως αυτή αλλάζει ριζικά στον Μάρξ σε λίγο καιρό. Όταν συγκροτεί ολοκληρωμένα την προσωπική του άποψη της διαλεκτικής θεώρησης της ιστορίας μέσα από το πρίσμα της πάλης των τάξεων όπου πια η Πολιτική και η Οικονομία έχουν παντού τον πρώτο ρόλο, τότε το «προνόμιο» αυτό της ιδιότητας των Γερμανών ως «φιλοσοφικού έθνους», γυρίζει σε ανυπόφορο «κουσούρι» του Γερμανού, λοιδωρείται και γελοιοποιείται με μεγάλη δηκτικότητα. Η έξύμνηση της κλίσης του Γερμανού προς το στοχασμό (που άλλωστε τόσο οίκτρα διαψεύστηκε από την όλη πολιτική συμπεριφορά του γερμανικού έθνους ως τις μέρες μας) μετατρέπεται σε σαρκασμό. Ανάμεσα σε πάμπολλα δείγματα διαλέγουμε μόνο δύο χαρακτηριστικά: «(Οι Γερμανοί) σε όλα τα πεδία θεωρούν τα όνειροπολήματά τους ως έσχατη και όριστική κρίση των πράξεων των άλλων έθνων και μη κάνοντας άλλο από το να θεώνεται ότι συμβαίνει και να το κρίνουν κατόπιν έορτης, πιστεύουν ότι έχουν προορισμό να περάσουν από δίκη τον κόσμο όλο και να κάνουν τη Γερμανία το θέατρο όπου η ιστορία θα πραγμάτωνε τους τελικούς της σκοπούς. Το ότι η υπέρμετρη και φουσκωμένη αυτή έθνική άλαζονεία αντιστοιχεί σε μια κακομοίρική πρακτική μικρομαγαζατόρων και βιοτεχνών, αυτό το έχουμε συχνά διαπιστώσει» (ΓΙ, 518). Και σα να μιλά για τον προηγούμενο εαυτό του του 1843-44: «Η άποψη τούτη που είναι, σε γενικές γραμμές, εύρύτητα διαδεδο-

μένη στη Γερμανία (σημ.: ότι ειδικά οι Γάλλοι φθάνουν στον κομμουνισμό μέσω της πολιτικής ενώ οι Γερμανοί φθάνουν μέσω της φιλοσοφίας) δε δείχνει ότι ο συγγραφέας μας (σημ.: ο Karl Grün) ξέρει οτιδήποτε από πολιτική και ειδικότερα από τη γαλλική πολιτική εξέλιξη, ούτε από τον κομμουνισμό· δείχνει μόνο ότι θεωρεί την πολιτική σαν χώρο αυτόνομο με δική του, αυτόνομη εξέλιξη και συμερίζεται την πίστη αυτή μαζί με όλους τους ιδεολόγους» (ΓΙ, 518).

Για τον Μάρξ λοιπόν η πραγμάτωση - εξέλιξη της φιλοσοφίας, το *ζεπέρασμα* (*aufhebung*) της φιλοσοφίας στα μετέπειτα κείμενά του γίνεται στόχος της ιστορικής Πράξης και αποστολή όχι πια αποκλειστικά του γερμανικού προλεταριάτου, αλλά του προλεταριάτου γενικά.

13. Το ζεύγος κεφάλι-καρδιά είναι προσφιλέθ θέμα της φουέερμαχιανής φιλοσοφίας από την οποία εμπνέεται εδώ ο Μάρξ. Το κεφάλι για τον Φούερμαχ εκφράζει το λογικό, τη θεωρητική σοβαρότητα, είναι έδρα της ιδέας. Αντίθετα, η καρδιά εκφράζει το συναίσθημα, την τρυφεράδα, την αισθαντικότητα, είναι έδρα της ύλης. Η Ένωση αυτών των δύο για τον Φούερμαχ παράγει τη ζωή και την αλήθεια (*Manifestes philosophiques, Théses provisoires, § 46, έκδ. 10-18, μετάφρ. L. Althusser*). Ο όραματισμός λοιπόν εδώ του Μάρξ είναι ολοκάθαρος: Κάτω από την καθοδήγηση της φιλοσοφικής σκέψης το προλεταριάτο θα αποτελέσει την υλική δύναμη και το μοχλό της αλλαγής, αλλαγής που πραγματώνοντας το φιλοσοφικό σχέδιο μέλλει να το εξαλείψει σαν τάξη.